Tiende Jaarboek ANARCHISME

DE AS 142

de AS

anarchistisch tijdschrift

Eén en dertigste jaargang, nr. 142, zomer 2003.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: 18,90 euro; buiten Nederland 22 euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.

E-mail: deasnl@yahoo.com
Internet: http://www.geocities.com/deasnl

DOMELA NIEUWENHUIS EN DE ALGEMENE WERKSTAKING*

Bert Altena

1

Wie iets over de spoorwegstakingen van 1903 wil weten, die slaat het dikke proefschrift van A.J.C. Rüter[1] op, dat bijna zeventig jaar geleden geheel aan dat onderwerp gewijd werd. Het is een wetenschappelijk werk maar wie het boek aandachtig leest, merkt dat de auteur niet zonder politiek engagement zijn werk geschreven heeft. Het engagement van een vooruitstrevend liberaal. Rüters opvatting over de geschiedenis van de vakbeweging is echter die van het NVV in de jaren dertig.[2] De spoorwegstakingen zijn voor hem de crisis die 'de' arbeidersbeweging definitief de weg naar de werkelijkheid opgedreven heeft: hervormende arbeid met weloverwogen en spaarzame stakingen en organisaties als SDAP en NVV.

* Dit artikel is gebaseerd op een lezing gehouden op 2 maart 2003 voor de Vakbondshistorische Vereniging te Amsterdam.

Rüters beschrijving van de rol van Ferdinand Domela Nieuwenhuis in de spoorwegstakingen past bij dit beeld. Terwijl de oude leider met zijn utopisch-eschatologische ideeën op weg was een vergeten man te worden, hebben de spoorwegstakingen hem weer even voor op het toneel gebracht. Waar de massa in beweging kwam, zeker een massa arbeiders, "primitief van denken", daar kon de demagogie van Domela Nieuwenhuis vrucht dragen. Onverantwoord geloof in eigen onoverwinnelijkheid kon hij in de massa aanbrengen. Na de nederlaag werkte zijn propaganda van "wantrouwen en haat" des te effectiever, omdat hij ter verklaring van die nederlaag niet de meer algemene en diffuser maatschappelijke verhoudingen benadrukte maar het verraad van specifieke sociaal-democraten.[3]

Dit oordeel past bij Rüters negatieve beeld van Domela Nieuwenhuis. Domela Nieuwenhuis was voor hem de man die na allerlei opofferingen en het leggen van fundamenten voor de socialistische beweging, uiteindelijk verzandde in een uitzichtloos en negatief utopisch anarchisme. Aangezien dat geen rekening hield met de werkelijkheid, had het de arbeiders niets meer te bieden. Het elektrische licht van de SDAP maakte het kaarsje van Nieuwenhuis onbeduidend. Uit kinnesinne poogde de oude leider met gewroet en gemachineer de opmars van de SDAP te stuiten. Zo ook in de spoorwegstakingen, waar hij vooral achter de schermen werkte. Na de spoorwegstakingen vervaagde Nieuwenhuis weer in de onbeduidendheid die hem paste.

Johan Frieswijk heeft al eens gevraagd hoe een onbeduidend iemand tijdens de stakingen toch zo'n geweldige invloed kon hebben? Speelt een partijdig en gemanipuleerd geschiedbeeld ons soms parten? Zou het kunnen zijn, dat Domela Nieuwenhuis en zijn libertaire beweging veel sterker waren dan de sociaaldemocraten beweerden? De geschiedschrijver van de SDAP, Willem Vliegen, erkende zelf eind februari 1903 dat de kracht van het anarchisme alles behalve klein was.[4] Dankzij die kracht kon Nieuwenhuis de rol spelen die hij speelde.

2

Wat was die rol eigenlijk? Domela Nieuwenhuis voerde in het eerste kwartaal van 1903 een drieledige strijd: vóór de revolutie, tegen de sociaal-democratie en in veel mindere mate tegen Kuyper. In de spoorwegstakingen opereerde hij op basis van zijn vertrouwen in de arbeiders, zijn inzichten en zijn ervaringen. Deze bagage speelde in een aantal opzichten een rol in zijn activiteiten in 1903. Toen de spoorwegstakingen eind januari 1903 uitbraken, had hij bijna 24 jaar agitatie achter zich. Heel wat stormen waren in die tijd over zijn hoofd gegaan. Zware tijden hadden hij en de leden van de Sociaal-Democratische Bond doorgemaakt in de tweede helft van de jaren tachtig, toen overheidsrepressie grote vormen aannam en Nieuwenhuis zelf in de gevangenis raakte. Daarna was hij min of meer bij toeval in de Tweede Kamer gekozen als eerste socialist. Het parlement bekeek hij echter al zo'n tien jaar met de nodige scepsis. Komend uit een rijk en vooraanstaand hoogleraarsgeslacht hoefde hij zich door een kamerlidmaatschap ook bepaald niet te emanciperen.

Niettemin heeft hij in de Kamer drie jaar lang uitstekende redevoeringen gehouden, maar zijn conclusie was al na

enkele maanden dat parlementaire arbeid voor het bereiken van het socialisme een doodlopende weg was. Domela Nieuwenhuis was al met al wel de nodige tegenwerking gewend, maar hij had ook ervaren hoe grote zaken altijd in het klein beginnen, hoe belangrijk een ideaal en doorzettingsvermogen waren. Hij had daarenboven geleerd dat overheidsrepressie een sociale beweging niet kan stuiten.

In 1889 maakte hij nader kennis met de marxistische sociaal-democratie toen hij ook een rol ging spelen in de internationale socialistische beweging. Hij merkte dat op internationale congressen vaak over de hoofden van de arbeiders zelf heen besluiten genomen werden. Hij kwam vanaf het begin in aanvaring met de Duitse sociaal-democratische partij en concludeerde dat in die organisatie iets ernstig mis ging. Dat bracht hem ertoe de marxistische, parlementaristische sociaal-democratie aan een uitvoerige analyse te onderwerpen. Die analyse kreeg in de jaren 1890 gestalte in een viertal Franstalige brochures, waarvan in 1903 slechts één in het Nederlands vertaald was: *Autoritair en libertair socialisme.*[5] Deze kritiek zou in 1897 uitlopen op een boek van 320 bladzijden dik: *Le socialisme en danger.*[6]

Dat boek is nooit in het Nederlands vertaald, ook al beleefde het in Frankrijk drie drukken. Ik vermoed dat Nieuwenhuis vertaling in het Nederlands minder nodig vond, omdat het werk zich niet primair richt tot de arbeiders, maar tot zijn collega-voormannen in de socialistische beweging. Het kon in eigen land echter zo gemakkelijk verzwegen worden en het beeld versterken van een Nieuwenhuis die in onbeduidendheid wegzonk.

Toch bevat *Le socialisme en danger* een belangrijke, nog steeds relevante en omvattende kritiek op de sociaal-democratie: op haar uitgangspunten, strategie en organisatievorm. Die kritiek versterkte zijn keuze voor het anarchisme, voor het antimilitarisme en voor het werken aan verandering van de mens, zodat hij geschikt zou worden voor de samenleving die na de revolutie zou ontstaan. Ze versterkte ook zijn opvatting dat de sociaal-democratie te vuur en te zwaard bestreden moest worden. Hij meende dat de sociaal-democratie zo'n zelfstandig denkende en handelende mens meer en meer tegenwerkte. Strategisch probeerde de sociaal-democratie immers zwakte van de beweging te omzeilen door via de staat het socialisme te vestigen. Maar de staat, dat waren gezag en dwang, het tegendeel van emancipatie. Moest de bevrijding van de arbeidersklasse niet het werk van de arbeiders zelf zijn?

Hoe sterk ook de vroege Nederlandse socialisten dat voelden, had Domela Nieuwenhuis zelf reeds ondervonden, toen in 1885 in de Haagse socialistenvereniging een aantal arbeiders opkwam tegen zijn invloed. Emanciperen doe je zelf, je kunt niet geëmancipeerd worden. Daarom mochten de organisatie en haar strategie de zelfstandigheid van de arbeiders nooit beknotten. Dat deed de sociaal-democratie met haar hiërarchie en aan het roer staande burgerheren wel. De sociaal-democratie moest uitlopen op autoritair staatssocialisme, waarin voor het vrije individu geen plaats was. In de brochure *Le socialisme en danger?* uit 1894 schreef Nieuwenhuis dan ook: "De overwinning van de sociaal-democratie zal de nederlaag van het socialisme zijn."[7]

Parlementaire hervormingen zouden niets geven, zolang de economische

machtsverhoudingen niet in socialistische zin waren veranderd. Voor Domela Nieuwenhuis en de zijnen stond daarom de economische actie voorop. Dat was trouwens in overeenstemming met Marx' materialistische maatschappijopvatting. Daarom baseerde de SDB zich in 1885 reeds op vakbonden. Het doel van de beweging moest zijn de afschaffing van het privaatbezit, maar hoe doe je dat? Vanouds had de anarchistische beweging als middel de revolutionaire opstand aanbevolen, in de jaren tachtig was daar gerichte terreur bijgekomen.
Uit onvrede over deze middelen kwam in de jaren tachtig in Frankrijk een alternatief op: de algemene werkstaking. Dit was hèt middel waarmee de arbeiders zelf een nieuwe maatschappij zouden doen ontstaan. Domela Nieuwenhuis nam dat denkbeeld eind jaren negentig over. Zijn medestrijder Christiaan Cornelissen zou in 1902, een jaar voor de spoorwegstakingen dus, een heel boek wijden aan de manier waarop na een geslaagde algemene werkstaking de nieuwe maatschappij zou kunnen worden ingericht.[8] In het buitenland hadden reeds algemene werkstakingen plaats gevonden. Zo had de Belgische arbeidersbeweging via een algemene werkstaking het algemeen kiesrecht binnengehaald.
Wat precies de maatregelen moesten zijn die na zo'n geslaagde werkstaking moesten worden genomen, daar was Domela Nieuwenhuis nog niet uit. Hij had het in 1880 aan Marx gevraagd, maar die had die vraag totaal onwetenschappelijk gevonden. In 1909 zou Nieuwenhuis het de grote anarchist Peter Kropotkin nog eens vragen, maar die antwoordde slechts dat dit inderdaad een zeer belangrijke vraag was, waar anarchisten nog te weinig over nagedacht hadden.[9] Zelf had de Russische prins in *De verovering van het brood* ook maar de eerste beginselen van de revolutie doordacht. In afwachting van meer duidelijkheid trachtte Domela Nieuwenhuis daarom maar de mensen geschikt te maken voor de nieuwe samenleving. Vanaf 1899 hield hij zich sterker bezig met opvoedingsvraagstukken en schreef hij opstellen die tot doel hadden de lezer moreel te herprogrammeren.

3

In deze werkzaamheden overviel de eerste spoorwegstaking van eind januari 1903 ook hem. Hij was volop bezig met strijd tegen de sociaal-democratie. De arbeiders werden gewaarschuwd voor heren die het goed met hen meenden en voor hen zegden op te komen. Hij bestreed ook de opvatting van de SDAP-ers, zoals Herman Gorter, dat de arbeidersbeweging en met name de vakbeweging nog zwak waren. "Want zoo machteloos als ze worden voorgesteld, zijn de arbeiders niet. En wie ziet welk een ontwikkeling, welk een revolutie heeft gedurende de laatste twintig jaren alreeds plaatsgevonden in de hoofden der arbeiders, die vraagt zichzelf af of deze niet in de volgende twintig nog veel sterker zal wezen." "Tegenover het wanhoopsevangelie van Dr Gorter [met wie DN had gedebatteerd], dat hem doet grijpen naar het denkbeeldige middel van de verovering der politieke macht, plaatsen wij, anarchisten, de blijde boodschap, dat de arbeiders het door de algemeene werkstaking in handen hebben paal en perk te stellen aan het rijk van willekeur en tirannie der kapitalisten. Herhalen wij steeds en bij alle gelegenheden: Gansch het rader-

werk staat stil als uw machtige arm het wil."[10]

Domela Nieuwenhuis maakte dus ijverig propaganda voor hèt middel dat de nieuwe maatschappij zou brengen en dat de arbeiders zelf konden hanteren. In dat kader was door de Vrije Socialistenvereeniging van Amsterdam, waar hij lid van was, de 1 meiviering voor 1903 ook gewijd aan propaganda voor de algemene werkstaking. Tegelijkertijd zette hij zich met hernieuwde kracht in voor het antimilitarisme. Met het oog op een internationaal antimilitaristisch congres (het zou uiteindelijk in augustus 1904 in Amsterdam gehouden worden) schreef hij eind januari: "Zoo ergens, dan blijkt het hier overtuigend dat ons leger tegen niemand anders gebruikt wordt dan tegen den binnenlandschen vijand, d.w.z. tegen de ontluikende arbeidersbeweging."[11] Niet alleen uit een oogpunt van stakingen of om de internationale solidariteit moest het militarisme echter bestreden worden, ook omdat het leger de belichaming was van opgelegde discipline en gezag. Het leger stond principieel diametraal tegenover het streven van Domela Nieuwenhuis. De algemene werkstaking echter deed juist een beroep op de zelfstandigheid en het initiatief van iedere arbeider persoonlijk. Daardoor kweekte ze het slag mensen aan dat de nieuwe samenleving vorm kon geven. In het licht van dit alles kreeg bestrijding van de sociaal-democratie zin, want ook die was een uiting van opgelegde discipline en gezag.

Alle ingrediënten van Domela Nieuwenhuis' werken tijdens de spoorwegstakingen stonden in januari dus reeds op zijn aanrecht en toch werd ook hij overvallen door de stakingen van eind januari. Maar hij was onmiddellijk enthousiast: "Alles wijst op de voorbereiding tot de algemeene staking."[12] Vier dagen later had de *Vrije Socialist* als hoofdartikel het beroemd geworden 'Het is een lust om te leven': "Neen, niet tevergeefs is nu 25 jaar lang gezaaid. Het zou dwaas zijn geweest te verwachten dat men dadelijk het opschieten van het zaad zou zien." De arbeiders in Amsterdam kwamen spontaan in staking en ze grepen spontaan de solidariteitsstaking aan. Inderdaad de algemene werkstaking, niet over Amsterdam maar over heel Nederland, lag in het verschiet. "En dan welk een werkstaking! Niet om verbetering in eigen toestand, niet om eigen grieven, ofschoon die in grooten getale bestaan, maar *enkel en alleen uit solidariteit met de havenarbeiders.* Kan het schooner, kan het edeler?" Straks zouden ook de militairen gaan staken, "dan is het gedaan met de macht der bourgeoisie, die niet schuilt in de rede, maar in het geweld, het ruwe geweld."[13]

In dit uur der waarheid was het extra van belang de sociaal-democratie te bestrijden, met name omdat ze de arbeiders wilde bevoogden en hen leidde tot verzoening met de bestaande maatschappij. "Ik heb mij afgevraagd of het thans wel de tijd is om haar dit te verwijten; en het antwoord is niet alleen *nu*, maar steeds is dit noodzakelijk. De bevrijding der arbeidende klasse moet het werk zijn der arbeiders zelven. Indien het proletariaat zich wil losmaken van meesters, dan moet het niet zelf en onverplicht nieuwe meesters aanstellen. Dat eeuwige gezeur: de lui zijn niet rijp, begint vervelend te worden."[14] Zelf doen en niet wachten tot leiders de macht in de staat veroverd hadden: stakingen stelden vooral de sociaal-democratische strategie ter discussie. De ar-

beiders moesten zich niet in slaap laten praten door verhalen over gemeenteraad en parlement, maar de sociaal-democraten vragen wat zij tijdens een staking doen zouden. Dat ook de SDAP de door haar zo verguisde algemene werkstaking opeens propageerde, liet zien hoe de partij dacht te schuiven maar geschoven werd. Ze was gewoon bang aanhang onder de arbeiders te verliezen.

Van haar kant bestreed de SDAP Domela Nieuwenhuis niet minder, het was niet plezierig te zien dat een schim uit het verleden nog zo levend en invloedrijk kon zijn. Om hem weigerde Henri Polaks ANDB (diamantbewerkers) mee te doen met een grote vergadering in het Amsterdamse Frascati. "Dezen heer hebben wij leeren kennen als een vijand van alle deugdelijke vakorganisatie, als iemand die op allerlei wijze tracht twist en tweedracht in de vakvereenigingen te brengen, als iemand die zijn kracht zoekt in het belasteren en verdachtmaken van personen die in de vakbeweging functiën, vooral bezoldigde functiën vervullen."[15] Zo iemand was natuurlijk Polak zelf. Bovendien was Nieuwenhuis tegenstander van het verplicht lidmaatschap, een speerpunt in het beleid van de ANDB.

Intussen werd in Amsterdam de stemming snel radicaler. Gemeentewerklieden wilden drie jaar na een vorig verzoek nu eindelijk wel eens loonsverhoging en stelden een ultimatum. In de gemeenteraad trok Polak met andere arbeidersvertegenwoordigers na mededeling van de burgemeester dat het ultimatum veel te vroeg afliep een scherpe motie in. "Dit was een ellendige daad", schreef Domela, die op verzoek van het bestuur van de gaswerkers zich tot het uiterste had ingespannen om een directe staking te voorkomen, op 14 februari. "Nooit wellicht zijn de arbeiders in een ernstig oogenblik *zóó veraden.*"[16]

4

Begin februari werden militairen al naar Amsterdam gedirigeerd, Domela Nieuwenhuis noteerde het netjes, maar liet zich niet afschrikken. Integendeel, de antimilitaristische propaganda moest nu versterkt worden. Ouders moesten haat tegen het soldaat zijn inprenten en ook de vriendin van de soldaat kreeg een belangrijke rol. "Als het meisje eenmaal tot den jongeling zegt: wat bemoei je je met dat gezanik – dan is het uit."[17] Elke daad van verzet door militairen noteerde hij ijverig in zijn blad.

Eind februari kondigde minister-president Kuyper strenge wetten af om de arbeiders te knevelen. Het was aanleiding om een Comité van Verweer uit de arbeidersbeweging samen te stellen. Domela Nieuwenhuis zag daar niet veel in, de arbeiders moesten immers zelf opereren en niet gaan afwachten tot het een of andere comité een parool zou geven. Al helemaal wilde hij niet dat politieke bewegingen, zoals de Vrije Socialisten of de SDAP deel zouden nemen, want het Comité moest een arbeiderszaak van de vakbeweging zijn. Uiteindelijk kwamen de politieke vertegenwoordigers toch in het Comité. Willem Vliegen werd zelfs secretaris. Jos Perry, biograaf van Vliegen, vindt het vreemd dat Vliegen door zijn partij in het Comité werd afgevaardigd, omdat hij al geruime tijd uit het partijbestuur verdwenen was. Vliegen was echter redacteur van het dagblad *Het Volk* en stond zodoende dagelijks in contact met Troelstra.[18]

Aan vrij-socialistische zijde ontstond eenzelfde figuur, toen de 27-jarige en

onervaren Gerhard Rijnders, die regelmatig in *De Vrije Socialist* schreef, toetrad tot het comité. Hij kreeg een begeleidingscommissie toegevoegd waar ook Domela deel van uitmaakte. Zelf bleef Domela om zijn bezwaren buiten het comité.

Van meet af aan was het comité vervuld met wantrouwen. Vliegen was toegetreden om de staking niet geheel in handen te geven van de vrije socialisten. Rijnders om te voorkomen dat de SDAPers de overhand kregen. Het wantrouwen zou vervolgens alleen maar sterker worden, want beide zijden verdachten elkaar ervan zo te manoeuvreren dat de algemene staking op een fiasco zou uitdraaien zodanig dat de tegenpartij de schuld kreeg.[19] Privé schreef Vliegen al op 26 februari aan Wibaut: dat hij om maar van het anarchisme bevrijd te worden haast zou wensen, "dat we maar eens een verloren algemeene werkstaking te boeken hadden".[20] Het feit dat Vliegen niet lid was geworden om de algemene werkstaking te bevorderen, droeg tot het wantrouwen zeker bij. Uit zijn omgeving drong Wibaut bij hem aan op voorkomen van de staking terwijl Henri Polak de bezadigde spoorwegman Jan Oudegeest, voorzitter geworden van het Comité, in die zin bewerkte.[21]

Voor Domela Nieuwenhuis was er dus alle reden geweest lid te worden, maar hij volhardde in zijn weigering omdat, zoals hij in zijn krant *De Vrije Socialist* schreef, de arbeiders de staking zelf moesten doorzetten. Zijn geestverwanten in het Comité waren echter nog niet erg vast in de leer. Na de staking zou Nieuwenhuis hen daarom openlijk bekritiseren. Van sociaal-democratische zijde is later wel beweerd dat Nieuwenhuis via zijn zetbazen het Comité manipuleerde, maar dat lijkt mij even weinig waar als de verdenking van de vrije socialisten dat Vliegen en Oudegeest de wil van Troelstra vertegenwoordigden. Wèl kunnen we vaststellen dat de onvastheid van de vrij-socialistische leden ertoe geleid heeft dat Domela Nieuwenhuis zich toch meer met de besluitvorming in het Comité ging bemoeien dan hij in *De Vrije Socialist* schreef.[22] Zo stelde hij op 15 maart op een vergadering van hoofdbesturen van organisaties voor om de algemene staking pas uit te roepen nadat de wetten waren aangenomen, dus niet tijdens de parlementaire behandeling. Dat gaf de algemene staking een revolutionair karakter, revolutionair niet alleen tegen de bestaande politieke en maatschappelijke orde maar óók tegen de strategie van de sociaal-democraten. Hun hegemonie-streven werd zo gedwarsboomd.

Vermoedelijk was dit voorstel aanleiding voor Troelstra om half maart zijn berucht geworden artikel 'Wat nu' te schrijven. Daarin waarschuwde hij om van de algemene werkstaking geen krachtproef te maken. De sociaal-democraten maakten graag onderscheid tussen politieke en economische stakingen. Van de eerste moest de partij de leiding hebben, de tweede mocht de vakbeweging bepalen. Maar wat als een economische strijd politieke gevolgen had? Dan vervielen de sociaal-democraten doorgaans in een academische definitiestrijd. Zo'n debat kon echter de perken van het academische overschrijden. Met 'Wat nu', om in spoorwegtermen te blijven, rangeerde Troelstra bijvoorbeeld zichzelf uit. Niet alleen in de ogen van de vrije socialisten was de onbetrouwbaarheid van leidende SDAP-ers nu voldoende gebleken.

Uiteindelijk zou Domela's strategie dan

ook gevolgd worden: een algemene staking nadat de wetten waren aangenomen. Nieuwenhuis meende overigens dat de kracht van de muilkorfwetten van Kuyper schromelijk werd overschat. Bij de gevangenisstraffen die deze wetten op het staken zetten, zouden heel wat cellen bijgebouwd moeten worden. In praktijk zouden de wetten "onschuldige diertjes" zijn.[23] Vanaf 'Wat nu' wogen Domela's inzichten zwaarder in de strijd. De SDAP was gedwongen mee te gaan, precies zoals Nieuwenhuis had verwacht. Rüter schrijft, dat de partij wel moest "daar zij in dit gevaar aan de zijde der arbeiders wilde en ook moest staan, indien zij zich als arbeiderspartij niet onmogelijk wilde maken."[24] Daar school precies het onmogelijke van de positie van de SDAP: de partij moest wel meedoen, maar werd de algemene staking een succes dan was haar bestaansrecht zwaar ondermijnd.

5

Het is dus wel begrijpelijk dat Vliegen op 9 april nog geen 24 uur na proclamatie van de staking deze de nek omdraaide. Hij meende dat de arbeiders te zwak stonden. Beter ten halve gekeerd dan ten hele gedwaald, een laat inzicht dat ongetwijfeld het aantal slachtoffers van de staking vermeerderd heeft. De praktische betekenis van het sociaaldemocratische wanhoopsevangelie dat Nieuwenhuis in januari nog zo gehekeld had, kwam schrijnend uit. Domela was erg kwaad, want de staking had geen kans gekregen voldoende kracht te ontwikkelen. Bovendien stond de staking in Amsterdam aan de rand van succes. Het vuil op straat stapelde zich op, de voorraden gas en petrolie raakten op en van Amsterdam hing alles af. Het was niet belangrijk of in Apeldoorn of Nijkerk de staking verre van algemeen was, zoals de sociaal-democraten betoogden. Twee jaar eerder had hij al in het pamflet over de Algemeene Werkstaking, dat nu zo geweldig verkocht, geschreven: "Het zijn nooit de meerderheden, integendeel de minderheden die de maatschappij vooruit hebben gebracht." "De groote massa is log, onverschillig, gemakzuchtig. Dat moeten we nooit vergeten."[25] Ook was het argument niet erg overtuigend dat gezien de militaire mobilisatie onder de stakers wel doden moesten vallen. Wie een omelet wil bakken, moet nu eenmaal eieren breken. Die mobilisatie en het verenigd front van alles wat niet socialistisch was tegen de staking, toonden juist aan hoe sterk de arbeiders stonden.[26]

Voor Nieuwenhuis was direct duidelijk dat de sociaal-democraten verraad hadden gepleegd.[27] Vliegen had handig gebruik gemaakt van de uitputting van de libertaire leden van het Comitê. Zij hadden doorgaans maar een paar uur per nacht geslapen, terwijl Vliegen aan het eind nog zo fris als een hoentje was. Achteraf vond Nieuwenhuis het bovendien een grote fout dat het Comitê in het gebouw van de Diamantbewerkersbond had vergaderd. "Men was daar, zoo iemand zei, in het verradersnest. Alle knoeierijen konden daar gemakkelijk klaar gemaakt worden."[28] Zo werden de spoorwegstakingen, of beter het gebrek daaraan, eerder een bevestiging van de zekerheden die Domela Nieuwenhuis al in januari 1903 had, dan een reden zijn opvattingen te herzien.

Domela Nieuwenhuis streed om de revolutie. Het was daarom logisch dat hij Kuyper veel minder aandacht gaf dan de sociaal-democraten. Per slot van re-

kening deed die waarvoor hij in het Torentje zat: hij verdedigde het gezag. Niettemin was Kuyper in Domela Nieuwenhuis' ogen diep gezonken. Had hij niet in het Torentje gezeten, dan zou hij zich hebben geschaamd voor zijn muilkorfwetten. "Elkeen die daar binnengesleept wordt, is een verloren man, want daar wordt elk slachtoffer zoo lang gerold en gesold door de kapitalisten, dat al, wat er frisch en edel in iemand was, eruit is gehaald, om een marionet te worden in hun handen."[29] "Het kwaad zit 'm in het regeeren. Wie regeert wil gezag hebben. Wie gezag wil hebben en houden, moet zijn toevlucht nemen tot gewelddadige maatregelen, hetzij in dezen hetzij in een anderen vorm. De noodzakelijkheid, de logika der feiten drijft hem op dien weg. Daarom, klimt op tot de oorzaak van het kwaad, die de grondoorzaak van alles is en dat is het regeeren. Onze meester is onze vijand. Onze regeerder is onze meester en dus onze vijand."[30]

6

Domela Nieuwenhuis vond het einde van de algemene werkstaking niet een nederlaag, want de beweging was gestuit voordat de strijd goed en wel begonnen was. Hij was van mening dat deze ervaring de arbeiders enorm zou helpen, ze hadden slechts een slag verloren, maar zouden er sterker uit terug komen. De algemene werkstaking had haar waarde meer dan bewezen. De arbeiders moesten niet bij de pakken neerzitten Zo kwam de taaie optimist in Nieuwenhuis, gehard door tegenslagen, weer bovendrijven.
Hoe moeten we de rol van Domela Nieuwenhuis in de staking beoordelen? Kwam hij inderdaad tijdelijk weer op de voorgrond door de losgeslagen massa, zoals Rüter meende? Was zijn tijdelijk belang in feite te danken aan Kuyper, zoals SDAP-ers vonden? Dat veronderstelt dat de arbeiders zich aanvankelijk lieten leiden door de SDAP en dat was zeker niet het geval. De houding van de partij gedurende de stakingsperiode is juist alleen maar te verklaren uit het besef zwak te staan in de arbeiderswereld. Dat Nieuwenhuis naar voren kwam, ligt meer aan een probleem waar historici anno nu ook mee worstelen: anarchisten organiseren zich nu eenmaal niet of zeer gebrekkig en de revolutionaire vakbeweging, gedragen door arbeiders met weinig onderwijs, was zeer slecht in het administreren van de zaken. Wij weten zodoende niet hoe groot het volgelingschap van Domela Nieuwenhuis in januari 1903 precies was, maar de spoorwegstakingen laten zien dat hij nog steeds een zeer grote groep aansprak. Van het Vliegende Blaadje *De Werkstaking* werden 50.000 exemplaren verkocht.

Domela Nieuwenhuis heeft ernaar gestreefd van de spoorwegstakingen een echte revolutie te maken. Hij moest dat doen met weinig ervaren en geschoolde revolutionairen en alleen al daarom was geen andere uitslag te verwachten, maar misschien treft hemzelf ook wel blaam. Immers, waarvoor en waartegen streden de arbeiders? Volgens Domela Nieuwenhuis tegen het gezag en voor hun zelfstandigheid. Dat zijn zeer abstracte begrippen, die alleen kunnen werken als ze concreter ingevuld worden. Misschien was Domela Nieuwenhuis daarvoor toch te veel een studeerkamerman, maar ik denk dat hij ook niet goed wist waar het met de beweging precies heen moest.
Wat zouden de arbeiders moeten doen,

als de werkstaking geslaagd was? Na de spoorwegstakingen heeft hij in een brochure over de algemene werkstaking wel allerlei conclusies getrokken, maar op dit punt juist niet. Op 18 maart werd de Parijse Commune van 1871 herdacht, die een voorbeeld had gesteld. Domela Nieuwenhuis liet zich zo door de strijd tegen de sociaal-democraten domineren, dat hij op 18 maart 1903 alleen de les trok dat er geen verkiezingen op touw gezet moesten worden, want "zodra de arbeiders hun zaken uit handen geven aan anderen en dus hun macht overdragen aan anderen, is hun zaak verloren."[31] Maar tijdens de agitatie moet hem toch ook duidelijk zijn geworden hoezeer zijn woord nodig werd geacht, dat is ook zaken overdragen, althans niet zelf doen en zelf nadenken. Domela Nieuwenhuis schipperde op dit punt, maar wie had dat niet gedaan? Hij schipperde te sterker, omdat hij niet precies wist wat nu precies in deze revolutionaire dagen gedaan moest worden. De anarchistische beweging zou daar meer omschreven ideeën over krijgen door de Russische Revolutie van 1905, de Februarirevolutie en de Spaanse Revolutie in de jaren dertig. Ze kwam toen terug naar het idee van Bakoenin, dat je in de revolutie andere vormen van bestuur moest opzetten. Door nieuwe vormen van zelfbestuur breek je de bestaande autoritaire vormen af. Domela Nieuwenhuis was te veel een individualistisch anarchist om in die termen te denken, hij was teveel een ideologische opvoeder om voor zulke concrete daden te ijveren. Misschien was hij met al zijn opvoedende propaganda toch niet ver genoeg gekomen om zo'n nieuwe maatschappij levensvatbaar te doen zijn. Anders hadden de arbeiders wel uit eigen kracht gewerkt aan de opbouw van zo'n samenleving.

NOTEN

(1) Rüter, A.J.C., *De spoorwegstakingen van 1903, een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland* (reprint: Nijmegen [1973]) - (2) Frieswijk, Johan, 'Rüters spoorwegstakingen nabeschouwd. Kanttekeningen en vraagtekens' in: Giele, Jacques (c.s.), *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1979* (Nijmegen 1979) 287-326. – (3) Rüter, *Spoorwegstakingen*, 523. – (4) W.H. Vliegen aan F.M. Wibaut, Amsterdam 26/2/03 in: IISG, archief-Wibaut 11. – (5) Domela Nieuwenhuis, F., *Autoritair en libertair socialisme* (Amsterdam 1897). – (6) Domela Nieuwenhuis, F., *Le socialisme en danger* (Parijs 1897). – (7) Domela Nieuwenhuis, F., *Le socialisme en danger?* ([Bergen] 1894) 14. - (8) Cornelissen, Christiaan, *Op weg naar een nieuwe maatschappij. Beginselen en taktiek van den klassenstrijd* (Amsterdam 1902). - (9) Bert Altena, 'Kritik wegen der Praxis. F. Domela Nieuwenhuis und der Marxismus' in: Marcel van der Linden (Hrsg.), *Die Rezeption der Marxschen Theorie in den Niederlanden* (Trier 1992) 47-84. - (10) 'Het wanhoopsevangelie', *VS* 21/1/03. - (11) *VS* 24/1/03. - (12) *VS* 31/1/03. - (13) 'Het is een lust om te leven', *VS* 4/2/03. - (14) 'De strijd der arbeiders', *VS* 7/2/03. - (15) *VS* 7/2/03 bijvoegsel. - (16) 'Een les...', *VS* 14/2/03. - (17) 'De strijd der arbeiders', *VS* 7/2/03. - (18) Perry, Jos, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen* (Amsterdam 1994) 172. - (19) [Oogen, J.J. van c.s.] *Rapport van de commissie van onderzoek in zake het Landelijk Comité van Verweer* (Amsterdam 1903), 29. Notulen Vliegen CVV 6/3/03 in: IISG, archief-SDAP 2449c. - (20) W.H. Vliegen aan F.M. Wibaut, Amsterdam 26/2/03 in: IISG, archief-Wibaut 11. - (21) Henri Polak aan J. Oudegeest, Amsterdam 6/3/03 in: IISG, archief-SDAP 2449b. - (22) *VS*, 18/3/03. - (23) 'De nieuwe bloedwet', *VS* 4/3/03. - (24) Rüter, *Spoorwegstakingen*, 489. - (25) *De Algemeene Werkstaking* (= Vliegend blaadje 9) (Amsterdam 1901), 3 - (26) 'Zwakte of kracht?', *VS* 18/4/03. - (27) *VS*, 15/4/03. - (28) *Verraadrapport*, 30. - (29) 'De nieuwe bloedwet', *VS* 4/3/03. - (30) 'Waar ligt de schuld?'. *VS* 7/3/03. - (31) 'De Kommune', *VS* 18/3/03.

DE KAPING VAN GRAMSCI DOOR RECHTS EN DE NOODZAAK VAN UTOPIE

André de Raaij

1

In de oorlog tegen het terrorisme, die volgens likkebaardende leden van het regime in Washington wel vijftig jaar kan gaan duren, is een tweede overwinning bereikt. De strijd voor deze overwinning duurde nog korter dan de campagne tegen een van de armste landen ter wereld, Afghanistan. Irak was murwgebeukt door twaalf jaar sancties, regelmatige bombardementen door de luchtmacht van de coalitie van bereidwilligen die tussen 1991 en 2003 ononderbroken zijn doorgegaan. Of de oorlog tegen een abstract zelfstandig naamwoord nog op deze manier verdergaat, is de vraag. Het sabelkletteren tegen Iran kan nog wel onder deze vlag, maar de boventoon vanuit Washington voert het vertoog van de 'massavernietigingswapens'. Als de publieke opinie in de Verenigde Staten enige rol speelt bij het verder kweken van oorlogsstemming, dan moet het etiket weer veranderen. Irak is een Arabisch land en de kapers van de vliegtuigen die de New Yorkse torens invlogen waren Arabieren. De islamitische republiek Iran is geen wahhabitisch of soennitisch land, ook geen Arabisch land, en het is de vraag of het zo gemakkelijk onder de voet te lopen zal zijn. We wachten af.

Waarom zou Iran de volgende op de lijst zijn? Een reden die uiteraard nooit genoemd wordt in de meningenindustrie die kranten, radio en televisie voor de menigte vertegenwoordigt, is dat Iran de petroleumdollar heeft verruild voor de petroleumeuro. Het verrekenen van geëxporteerde olie in een valuta die niet die van het exporterende land is betekent een feitelijk krediet aan het land van de rekenvaluta. Dat waren tot voor kort vanzelfsprekend de Verenigde Staten, die op deze wijze extra ondersteuning kregen voor hun voodoo-economie. De economische basis van de laatste supermacht is wankel, maar men zal weten dat er met deze supermacht niet te spotten valt.
Er was één ander olieland dat was overgestapt op de euro de laatste jaren. Dat was Irak. Het zou waarschijnlijk te gemakkelijk zijn dit als de voornaamste of zelfs enige reden voor de invasie in Irak te zien. Maar het geheel buiten beschouwing laten betekent alle malligheid, waarmee het verwoesten van 'de bakermat van de beschaving' en het doden van duizenden onschuldigen wordt gerechtvaardigd, accepteren. Dat het hier om proefdraaien voor een ooit komende oorlog tussen Eurazië en Oceanië is gegaan is misschien iets te veel Orwell - tenslotte hebben we Osama Bin Laden en Saddam Hoessein al als Emmanuel Goldsteins (ik vrees dat deze heren de fraaie ironie hiervan zal ontgaan).
We hebben Panama 1990 gezien: een invasie met duizenden doden tot gevolg, om een onwillige CIA-agent uit zijn presidentieel paleis te halen. Dat was een oorlog tegen drugs. In 1991 hadden we de eerste oorlog tegen Irak, in het kader van de Nieuwe Wereldorde. De invasies in Somalië van 1992 en het bombarderen van Servië in 1999 wer-

den als humanitaire interventies verkocht. De veldtocht tegen Afghanistan was eigenlijk de enige die als oorlog tegen het terrorisme werd gerechtvaardigd. In Irak heette het om massavernietigingswapens te gaan, maar verandering van regime was misschien ook goed voor de 'coalitie'.

Op dit ogenblik is de euro-verklaring van de oorlog tegen Irak en de dreiging tegen Iran eerder geruststellend dan verontrustend. Het gaat niet om een apocalyptisch programma van gestoorde zogenaamde christenen, in coalitie met joodse likudniks - al zijn beide griezelcategorieën goed vertegenwoordigd in het Washingtonse bewind. Het gaat allemaal om de olie en om de centen. Mensen ter linkerzijde die dit een te vereenvoudigde maatschappijkritiek zouden hebben gevonden zochten te ver.

Dat olie een rol speelde in Somalië en Afghanistan is moeilijk over het hoofd te zien. Dat Kosovo een potentieel rijk land is stond ook vast - en in ieder geval moest er nog van alles en nog wat 'geprivatiseerd' worden in het restant van Joegoslavië, en dat is gebeurd als gevolg van de bombardementen. Voorzover de kapitaalvernietiging, 'creatieve destructie' zoals de Washingtonse ideologen die hun Schumpeter kennen (zoniet hun Bakoenin) het noemen, deze privatisering niet irrelevant heeft gemaakt. Waterlevering in Basra leek de Amerikaanse bezetters een goede gelegenheid de bevolking 'market values' bij te brengen: ze moesten maar betalen voor het uit te delen drinkwater - dit ging zelfs de Britse bezetters te ver.

Al met al is de drinkwatervoorziening in wat ooit het hoogstontwikkelde Arabische land was nog steeds geen prioriteit. Het hoogstontwikkelde Arabische land behalve het eerder verwoeste Libanon, ja, met een dictatoriaal regime dat een programma had dat sterk aan de sociaal-democratie herinnerde (het tweede deel van dit combinatiewoord is in dit verband weer uiterst ironisch). Wat er van Irak zal worden doet er voor Washington en Westminster eigenlijk niet toe, zolang er olie uitkomt die in dollars wordt afgerekend.

2

In het kader van de strijd tegen ons aller geheugen nog enkele vragen over die andere oorlogen: weet u hoe het gaat in Panama, tegenwoordig, behalve dat er niet meer moeilijk gedaan wordt over het kanaal? Denkt u dat studentes in Afghanistan weer in minirok naar college gaan, zoals in 1973 (die foto die plotseling opdook in de propagandaoorlog voor de val van Kaboel)? Denkt u dat de etnische zuivering van Kosovo door de bombardementen voorkomen is? Het interessantst vanuit anarchistisch oogpunt zouden we de lotgevallen van Somalië kunnen vinden. Net als in de Iraakse steden na de instorting van het Baath-bewind zijn hier de twee betekenissen van het woord anarchie van toepassing: de meest gangbare, oorspronkelijke, die van chaos, vernieling en plundering; en 'de onze', de positieve betekenis die we aan Proudhon te danken hebben: de zelforganisatie in verweer tegen juist die negatieve anarchie - de buurtcomités die in Bagdad van de grond kwamen, de organisatie van een land zonder staat en zeker zonder centraal gezag in Somalië.

Vergis u niet, Somalië functioneert - nee, het is geen toonbeeld van anarcho-socialisme - maar het toont wel dat een maatschappij zonder staat mogelijk is. Vergeleken met de drugs- en mensen-

smokkellandjes die de interventies in ex-Joegoslavië en Afghanistan hebben achtergelaten (de wereld wordt niet gebalkaniseerd maar gesicilianiseerd) doet Somalië het nog niet eens zo gek - als we het begrip Somalië tenminste kunnen blijven hanteren.
In hoeverre is de oorlog tegen Irak, met de duidelijke breuk tussen de Verenigde Staten en Groot-Brittannië (en niet te vergeten het weerzinwekkende bewind van Australië) enerzijds en de oude bondgenoten uit de Koude Oorlog, nu samen met Rusland en wellicht China anderzijds, een nieuwe ontwikkeling?
Honderd jaar geleden voorzagen socialisten, van welke pluimage ook, een socialistische toekomst voor de mensheid. Via de algemene staking of een klinkende overwinning in de parlementsverkiezingen zou het socialisme verwezenlijkt worden. Anderen schetsten de toekomstmaatschappij die neerkwam op gelijkheid voor allen en gedeelde productiemiddelen en regeling van de consumptie: van ieder naar vermogen, voor ieder naar behoefte. Misschien zou er een revolutie voor nodig zijn. Geen van de toekomstschetsen van die dagen voorzag een verstikkende dictatuur van te verkopen dingen in Europa, Noord-Amerika en een deel van Oost-Azië. De warenmaatschappij had geen toekomst.
Juist de socialisten hebben het geloof in de kracht van ideeën opgegeven in de voorbije eeuw. Mogelijk is dit een gevolg van het bijna onvermijdelijk bij het socialisme behorende materialistische denken: ideeën vormen de wereld niet. En voorzover er nog een idee voorhanden was, correspondeerde dit met managementdenken of ingenieursbezigheden: in absurde vorm weer te geven in de leninistische leuze dat socialisme gelijk is aan sovjetmacht plus elektrificatie; in 'het westen' kwam het neer op een goede sociale verzekering en iedereen een autootje voor de deur.
De verwezenlijking van het zogeheten biefstuksocialistische ideaal op een plaats in de wereld stond juist de realisering elders in de weg. Gelijkmatige verdeling van dergelijke rijkdom vereiste in ieder geval gemeenschappelijk bezit van productiemiddelen - een ideaal dat de hoofdstroom van de socialistische stroming overboord gezet heeft tijdens de grote crisis van de jaren dertig, zoniet eerder. De daadwerkelijke uitvoering van het socialistische program van onderop - Spanje 1936, Algerije 1962, Portugal 1974 - liep stuk op bestrijding door de krachten van de realiteit - in alle drie genoemde gevallen zelf erfgenamen van het socialistische ideaal.

3

Als het socialisme als streven naar een andere, betere wereld wordt gezien wordt impliciet gesteld dat het kapitalisme, de huidige wereld de 'normale' is, erger nog: de natuurlijke, en dat deze gebaseerd is op een onontkoombare, niet-maakbare realiteit. Thatcher moet ooit gezegd hebben: er is geen alternatief, wat in het Engels het acroniem TINA oplevert.[1] Maar er is wel een alternatief, en dit kan al afgeleid worden uit het feit dat Thatcher en Reagan het volle gewicht van de overheid gebruikt hebben om een onmaakbare samenleving te maken, daadwerkelijk onder het motto: er is geen samenleving.
Als je het vaak genoeg zegt, zullen mensen het misschien nog gaan geloven ook. Evenals de onvermijdelijkheid van concurrentie - alweer zoiets 'natuurlijks' dat van bovenaf opgelegd

dient te worden - en van de ongewenstheid van sociale voorzieningen: bij sommigen twee of drie auto's naast het huis, maar geen sociale voorzieningen, is ongeveer het kapitalistische ideaal geworden. De overheid moest terugtreden uit het economisch leven (de staat als kindermeisje, 'nanny state', is nog steeds het gangbare invectief in Engeland tegen de verzorgingsstaat). De staat moest wel te allen tijde klaarstaan om degenen die deze zegeningen niet waardeerden in elkaar te slaan: herinnert u zich nog de Britse mijnwerkersstaking van 1984-1985?

De moedwillig gemaakte 'ongemaakte' samenleving staat in het algemeen op naam van mensen die men neo-liberaal noemt. Een vleugje Ricardo, een vertoog over terugtredende overheid en de lof van de zegeningen van de markt - u kent de teksten die nog steeds geproduceerd worden. De ideologen van rechts hebben geen ogenblik scrupules gehad over het gebrek aan kracht van ideeën. Maria Mies vermeldt argeloos de datum waarop het zogeheten neo-liberalisme zijn hegemonistische zegetocht begon: 11 september 1973.[2] De dag waarop Chili als het ware door zijn eigen leger bezet werd, het presidentiële paleis gebombardeerd en de gekozen president Allende vermoord.

De parlementaire weg naar het socialisme was andermaal een illusie gebleken: als links zich aan de spelregels houdt, schaft rechts de regels eenvoudigweg af. Het was niet direct na de staatsgreep dat de huisideologen van het zogenaamde neo-liberalisme hun programma gingen uitvoeren in Chili, maar geleidelijk aan kregen de 'Chicago boys' greep op het economisch beleid en werd Chili de proeftuin van de tucht van de markt, opgelegd door het leger. Thatcher en Reagan volgden en ideologisch gesproken lijkt er sindsdien wel echt geen alternatief te zijn: privatiseren van productie en dienstverlening door de overheid, 'moderniseren' van sociale voorzieningen - wat altijd op vermindering of afschaffing neerkomt - en de tucht van de markt gecombineerd met de onder arboconvenant gehanteerde politieknuppel voor de hardnekkigen.[3]

Bij het neo-liberale vertoog hoort een anti-etatistische retoriek die anarchisten op het eerste gehoor plezierig zal aandoen. Men dient evenwel te vergeten hoe de veelbezongen markt tot stand komt, hoe de gezegende particuliere eigendom beschermd wordt en gehandhaafd en hoe het kapitalisme zich alleen kan ontplooien binnen de context van een soevereine overheid. Er zit een anarchistisch trekje aan Hayek, Von Mises, Rothbard en Rand - ook wel anarcho-kapitalisten genoemd - en zelfs aan Milton Friedman. Maar men moet inzien dat deze rechtse libertairen (libertariërs zegt men ook wel in Nederland) voorbijgaan aan de historische wording van het kapitalisme en bij Friedman moet men bijvoorbeeld niet denken aan het bombardement op het Monedapaleis en de stadions als concentratiekampen in Santiago.

4

De term hegemonie in verband met het neo-liberalisme zal sommigen bekend voorkomen, als term uit de woordenschat 'van links'. Ook een ander woord dat in het vertoog van de zogenaamde neo-liberalen een belangrijke rol speelt komt van Gramsci: de *società civile,* het geheel van niet-statelijke instellingen of culturele uitingen in de ruimste zin van het woord, dat een rol speelt in de vormgeving van de maatschappij. Om-

dat de rechtse ideologen de herkomst van dit begrip - dat toch al niet te rijmen is met het wegwuiven van de idee van 'de maatschappij' - liefst verdoezelen, figureert het in de huidige propagandastrijd als een Anglo-Amerikaans uitvindseltje: *civil society*. Het uitbouwen hiervan is, zo moeten we begrijpen, vooral belangrijk in mislukte staten (voordat de staat terugtreedt, moet hij eerst gelukt zijn). De ideologische warboel van het neo-liberalisme heeft wel degelijk zijn rol gespeeld als vormgevende kracht, de afgelopen jaren. Tot die andere 11[e] september?

Deze Rijksdagbrand van de repressieve, staatsminnende rechterzijde in de Verenigde Staten - toch al aan het bewind gekomen zonder kiezersmandaat - kondigt in ieder geval een ander ideologisch vertoog aan. Is Europa nu een achterblijvertje als de retoriek van de terugtredende staat er nog klinkt - zie het nieuwe regime in Den Haag - of ontstaat er echt een verschil? In de Verenigde Staten is 'big government' in ieder geval de nieuwe stijl.

Er is tenslotte een oorlog te voeren, tegen een abstractie, een -isme dat in tegenstelling tot andere -ismen geen staat achter de hand heeft, en daarom misschien juist elke staat die er te kiezen valt als het zo uitkomt. Dit houdt een belangrijke breuk in binnen de rechterzijde. Het zou een ernstige vergissing zijn als men dacht dat het Bush-regime een meerderheid in de Verenigde Staten vertegenwoordigde, of zelfs maar van rechts, afgezien van de wijze waarop dit bewind tot stand is gekomen. De Verenigde Staten zijn niet zo eendimensionaal. Michael Moore, de auteur van *Stupid white men*, voert nog steeds de bestsellerlijsten aan. En ter rechterzijde is menigeen ongelukkig met big government.[4]

Het is treurig dat de linkerzijde nog steeds voor de voeten wordt gelopen door dinosauriërs die nieuwe partijen willen oprichten. Maar ook hieraan kunnen we een conclusie verbinden, die zich al aandient als men de ideeënkracht van rechts van de afgelopen decennia bekijkt. Het is wel degelijk weer tijd voor een groot verhaal, voor een ontwerp - een utopie, een schets, een droom. Die hoeft niet ver te gaan - Groenen als Michael Moore en George Monbiot houden het op een herstel en uitbouw van de parlementaire democratie. Daar is niets op tegen, maar het mag zeker verder. Laten we het er vooral goed over hebben hoe de andere wereld die mogelijk is er uit zou kunnen zien.[5]

NOTEN

(1.) Het valt mij evenwel op dat dit citaat aan de Britse premier wordt toegeschreven sinds zij uit het centrum van de macht verdwenen is. Als zij dit als premier gezegd heeft - en het is natuurlijk goed denkbaar dat zij dit heeft gedaan -, dan is mij dit indertijd ontgaan. - (2) Maria Mies, *Globalisierung von unten - der Kampf gegen die Herrschaft der Konzerne*, Hamburg: EVA, 2002, p. 63-71, in navolging van Susan George. Het vertoog over de ideologische hegemonie vind ik overtuigend en heb ik hierna overgenomen. - (3) Een monsterwoord als arbo illustreert een historisch compromis - nog een echo van Gramsci: het laden van raketten in de luchtmacht moet zo ergonomisch verantwoord mogelijk georganiseerd worden. - (4) De beste informatiebron ten aanzien van het 'nieuwe' oorlogszuchtige Amerikaanse imperialisme komt van de anti-etatisten van rechts: Antiwar.com, op het net sinds 1995. Voor wie denkt dat de ideologie van rechts monolithisch is een openbaring - die nog wel eens als een steen op de maag ligt, natuurlijk. - (5) Oorspronkelijk was het de bedoeling hier in te gaan op Achterhuis en zijn *Werelden van tijd*. Vergeef mij de onbedoelde ironie: hiervoor ontbrak nu plaats en tijd - maar het is uitstel, geen afstel.

AFSCHEID VAN HET PROLETARIAAT?

Bouwvakkers als calculerende burgers

Dick de Winter

Geen enkele historicus kan ideologisch neutraal zijn. Dat is niks bijzonders. Altijd zullen, al is het maar in kleine subtiele beschrijvingen, subjectieve ideologische noties en uitgangspunten doorklinken. Daarom komt het vreemd over dat Henk Wals in de eerste bladzijden van zijn dissertatie niks wil weten van 'de ideologie'.[1] Bij hem staat dat, zo blijkt, gelijk met de marxistische ideologie. Hij is wel van mening dat marxistisch geïnspireerde geschiedbeoefenaren goede en gedegen boeken hebben geschreven. Sarcastisch merkt hij op dat "een zekere bevlogenheid vaak zelfs niet onaardig [is] (...), het komt de levendigheid ten goede." Zo, de toon is gezet. Bij hem geen onderzoek waarbij de termen 'klassen', 'klassenstrijd' en 'klassenbewustzijn' als vanzelfsprekende denkkaders worden gebruikt. De 'oude' sociale geschiedenis wordt overboord gezet. De lezer zal bijvoorbeeld tevergeefs in de literatuuropgave naar bekende publicaties van Ger Harmsen zoeken.

Vanuit welk theoretisch raamwerk wordt dan door Wals geanalyseerd en verklaard? Hij concentreert zich op de historisch-sociologische inzichten van Anthony Giddens, Michel Mann en Charles Tilly. Bij deze drie wetenschappers staat het *individu* (de handelende mens) in relatie tot het lange termijn perspectief centraal. Daar waar de 'oude' sociale geschiedenis zich volgens Wals meer bezig hield met arbeidersorganisaties en vanuit de tijdgeest van de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw zich verstrikte in marxistische bevangenheid, wil hij in zijn studie de geschiedenis schrijven 'van onderop'. Via het individu, in zijn geval van de Amsterdamse bouwvakarbeider in het eerste kwart van de twintigste eeuw. Henk Wals laat zich in zijn sociale geschiedenis 'nieuwe stijl' (wat zeker geen spiksplinternieuw concept is) inspireren door Jan Lucassen en Marcel van der Linden van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Die hebben in hun *Prolegomena for Global Labour History* stellingen uitgewerkt die mede de grondslag voor Wals' dissertatie hebben gelegd.[2]

Wals maakt bij zijn analyse gebruik van de *rational choice-theorie* die aansluit bij het eerder genoemd theoretisch concept waarbij de individueel handelende mens centraal staat. Kosten en baten worden daarbij tegen elkaar afgewogen. De mens wordt geacht vanuit rationele motieven te streven naar nutsmaximalisatie. Dat houdt in dat het individu al calculerend beslissingen neemt. Concreter gezegd, als de bouwvakarbeider zich bij een vakbond aansluit, wat levert dat hem dan op? Zal hij gaan staken? Of afwachten? Wellicht kan hij als de staking wordt gewonnen profiteren zonder dat hij zelf zijn nek heeft uitgestoken.

De rational choice-theorie echter heeft zijn beperkingen. Kan immers het bevredigen van onzelfzuchtige behoeften het individu niet *even goed* bevrediging verschaffen als het stillen van honger of dorst? Neem bijvoorbeeld de bekende socialistische voorvechters Domela Nieu-

wenhuis, Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst. Zij waren bemiddeld genoeg om hun honger en dorst ruimschoots te stillen. Toch sloten zij zich aan bij arbeidersorganisaties. Het gedrag van een mens laat zich dus niet zo gemakkelijk verklaren uit een individuele leefstrategie, of samenstel van strategieën. Toch noemt Wals deze theorie, ondanks ook door hem onderkende zwakke plekken, 'niet onzinnig'.

Arbeidersorganisaties van bouwvakarbeiders in Amsterdam zijn naar Wals' mening een van de mogelijkheden om als calculerende burger zijn doel (of doelen te) bereiken. Deze - vaak onbewust aanwezige - doelen komen volgens hem bij de meeste mensen neer op het leiden van een leven in behoorlijke materiële omstandigheden, het verwerven en bewaren van een hoeveelheid (zelf)respect en het grootbrengen van kinderen. Om die doelen te bereiken stond de arbeider en zijn gezin een breed scala van individuele en ook collectieve ***bestaansstrategieën*** (living strategies) ter beschikking. Omgevingsfactoren ('Umwelt') spelen bij die keuzes een belangrijke rol. Daarom gaat hij in het eerste deel van zijn dissertatie nader in op de bouwconjunctuur, het bouwbedrijf en de rol van de overheid. Het tweede deel gaat over de bouwvakker zelf, waarbij Wals het gezin als uitgangspunt neemt. In dit deel kijkt hij onder meer naar 'verdienen en besteden', de onzekerheid van het bestaan en het niet-materiële bestaan. Op het derde deel kom ik later terug.

RESPECT

Aan het zelfrespect (de eigenwaarde, de eer) van de bouwvakarbeider wordt door Henk Wals grote waarde toegekend. De verhouding die tot anderen in het bedrijf wordt aangenomen, is daarbij van belang. Men vergeleek zich met anderen. De ene vakman in het bouwbedrijf zette zich af tegen de andere vakman. En georganiseerden zullen zich tegen ongeorganiseerden hebben afgezet. Om aan deze tegenstellingen die in het dagelijks leven van de bouwvakarbeider ongetwijfeld een rol speelden 'misschien wel (Wals blijft voorzichtig) een minstens even grote rol als de klassieke tegenstelling tussen werkgevers en werknemers, of zo men wil: tussen kapitaal en arbeid' toe te schrijven, lijkt me toch een te beperkte en geforceerde constatering.

(Zelf)respect speelt zeker in het civilisatieproces van onze maatschappij een rol. Norbert Elias heeft aangetoond dat in dat proces lagergeplaatsten het gedrag van de maatschappelijke bovenlagen imiteren. Volgens Wals is het de drijvende kracht achter de dynamiek van aanpassing en distinctie. Voor hem staat het vast dat het verlangen naar respect, erkenning of waardigheid een belangrijke drijfveer voor bouwvakarbeiders rond de eeuwwisseling is geweest. Ze waren zich daarvan bewust, zo meent hij, en zochten naar mogelijkheden om daar aan tegemoet te komen. Maar hoe verklaren we dan het gedrag van 'buitenstaanders', 'idealisten' en andere maatschappijhervormers onder de bouwvakarbeiders die juist de strijd met de kapitalistische maatschappij wilden aangaan? Zullen die zich in dat beeld van aanpassing aan maatschappelijk hogergeplaatsten in de maatschappij herkend hebben?

Het bij de doelen genoemde (zelf)respect (eergevoel) is bovendien een weinig dynamisch begrip dat naargelang de omstandigheden pas invulling krijgt. Bij Henk Wals lijkt zelfrespect eerder

toegespitst op zuiver materiële omstandigheden (bijvoorbeeld hoe je je voelt als je bij werkloosheid het brood niet meer kan verdienen voor je gezin). Laten we het eens van een andere, ideologische kant bekijken: wat blijft erover van het 'zelfrespect', van het eergevoel van een bouwvakarbeider als die arbeider door het sociaal-democratische Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen (NVV) bewust wordt aangezet om als onderkruiper te dienen, zoals bij de bouwvakstaking van 1910. Staakt hij wel mee met het revolutionaire Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS), waarbij nogal wat libertairen zijn aangesloten, dan wordt hij zelfs door de eigen NVV-bond geroyeerd. Wat blijft er dan over van zijn zelfrespect? Die kant van eer en waardigheid wordt door Henk Wals onvoldoende belicht.

Ook de rol van de overheid in de beïnvloeding van het keuzegedrag van de bouwvakarbeider krijgt bij Henk Wals een te eenzijdige behandeling. Hij beperkt de rol van de overheid in zijn boek tot een opsomming van wettelijke maatregelen die de onzekerheden en risico's van de bouwvakker moeten beperken. De rol van de overheid en de werkgevers in het machtsspel om erkenning dat zich tussen de moderne bond van het NVV en de onafhankelijke bond van het NAS heeft afgespeeld, wordt onvoldoende aan de orde gesteld. Bij het NVV kwam na haar oprichting in 1906 de vervlechting met het maatschappelijk leven in snel tempo tot stand. Het NVV streefde ernaar als enig ter zake doende belangenbehartiger erkend te worden. Vooral tijdens de Eerste Wereldoorlog werden door de regering ruime kansen geboden die door de moderne vakbeweging werden benut. Dit alles kan natuurlijk niet los gezien worden van de strijd om de macht tussen het NVV en haar concurrent, het revolutionaire NAS.

Van belang is de constatering dat bij het NVV een strikte *centralisatie* van de besluitvorming noodzakelijk was als voorwaarde om tot een goede samenwerking met de staat en de ondernemers te komen. Door de ver doorgevoerde centralisatie binnen het NVV kwam het accent in de besluit- en oordeelsvorming steeds meer te liggen bij het hoofdbestuur. Daardoor verengden de functies van de vakbeweging op lokaal niveau zich tot functies van zeer algemene aard. Dit bevorderde de tendens tot apathie onder de vakbondsleden en leidde vaak tot een verstikkende bureaucratisering. Om met hoofdbestuurder Henri Polak te spreken: de leiding van het NVV zegt wel tegen de leden wanneer zij in beweging moeten komen 'mars' en op het moment dat het hoofdbestuur dat nodig acht 'stop'.

Bij het NAS kwam die kadaverdiscipline niet tot stand. Als oudste vakcentrale, opgericht in 1893, had het rekening te houden met een totaal andere mentaliteit van actievoeren. Solidariteit en vrijheid, de vaste wil zich niet te laten inkapselen door de overheid en angst voor staatsdwang waren kernpunten. De doorzettende modernisering in de maatschappij, evenals de toenemende sociale wetgeving, maakten dat het socialistische NAS zich wel steeds meer met door de staat geïnitieerde wetgeving moest bezighouden. Organisatorisch zien we bij het NAS een ontwikkeling naar grotere gehelen, maar dat gebeurde op *federatieve* basis. Dat is iets anders dan centralisering. De leden behielden op de lagere niveaus juist wel, in tegenstelling tot bij het NVV, actie- en besluitvormingsruimte.

Bij het NVV leidde dit tot een steeds verdere ingroei in de kapitalistische maatschappij. Men wenste medeverantwoordelijkheid te dragen. Parlementaire wijze van beïnvloeding kwam voorop te staan. De klassenstrijd werd afgezworen. Bij de aangepaste moderne vakbeweging kwam het accent steeds meer te liggen op isolering van het sociale conflict. Als er al gestaakt werd, kwam de nadruk te liggen op beperktheid in tijdsduur en omvang.

Het NVV heeft zich duidelijk aangeboden om binnen het systeem een aanpassende rol te vervullen. De leden werden in die zin gedisciplineerd en ook opgevoed. De tendens tot ingroeien in de maatschappij kreeg zo niet alleen sociaal-economische maar vooral ook psychologische en sociaal-historische dimensies. Wanneer het bij de individuele bouwvakarbeider om gedragsalternatieven gaat is het van grote betekenis ook vanuit dit perspectief - en niet alleen 'van onderop' - naar gedrag te kijken. Dat psychologisch-opvoedkundig aspect wordt bij Wals node gemist.

VAKBONDEN

In het derde deel van zijn boek gaat Wals dieper in op de *collectieve bestaansstrategieën*. Het gaat dan om de volgende vragen: Waarom wordt een bouwvakker lid van een vakbond? Op welke gronden kiest hij voor de moderne of de onafhankelijke richting? Waarom en wanneer doet men mee aan acties, zoals stakingen?

Daarbij worden vooral het NVV en het NAS met elkaar vergeleken. Wals' sympathie ligt overduidelijk bij het zich aanpassende, 'respectvolle' gedrag van het NVV. De noten laten zien dat vooral van sociaal-democratische bronnen gebruik is gemaakt. Bepaalde NAS-literatuur is zelfs totaal niet geraadpleegd. Zo heeft NAS-secretaris Harm Kolthek een dik boekwerk over de bouwvakstaking van 1910 geschreven dat als jaarverslag (1910) verschenen is. Ik heb het in Wals' bronnenopgave niet kunnen vinden, evenals publicaties van sociaalhistoricus Johan Frieswijk die zich toch geruime tijd met onderzoek naar stakingsgedrag van het NAS heeft beziggehouden.

Bovendien is Wals' behandeling van het syndicalisme en de algemene werkstaking beperkt en onvolledig. Johan Frieswijk kort daarover: "Gelet op het organisatorisch en strategisch functioneren kan het Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland (het NAS) in de jaren tot 1904 nauwelijks een syndicalistische organisatie worden genoemd." We krijgen door Henk Wals het oude stereotype beeld van het NAS voorgeschoteld. Niet verwonderlijk als we bedenken dat de dominante visie op het NAS tot de dag van vandaag een sociaal-democratische is. Sociaal-democraten hadden er alle belang bij de revolutionaire rivaal in de meest verschrikkelijke tinten af te schilderen. Zo is het NAS 'anarchistisch', 'syndicalistisch' en als organisatie een 'staak-maar-raak' machine genoemd. Daartegenover nog eens het oordeel van Johan Frieswijk: "Niet incidenteel maar bij voortduring heeft het NAS-bestuur getracht stakingen te voorkomen, conflicten weten op te lossen via onderhandelingen en uitgebarsten stakingen in goede banen te leiden." Frieswijks conclusie is kort en bondig dat het NAS-bestuur weinig te maken heeft gehad met het bevorderen van stakingen, of met 'stakingsgymnastiek'.[3]

Niettemin, historiografisch gezien is de sociaal-democratische visie de domi-

nante visie geworden. In Nederland zijn we daar nog steeds niet van verlost. Een duidelijk voorbeeld daarvan is Henk Wals' reactie op een uitspraak van de bekende NAS-bestuurder 'ome' Nelis Kitsz over collectieve arbeidsovereenkomsten (cao's). Kitsz verklaarde vóór een contract te zijn maar alleen als dit voordelen voor de arbeiders bevatte, "anders is hij ertegen." Henk Wals noemt dat voorbehoud van Kitsz "onnozel". Die 'onnozelheid' wordt begrijpelijk als we weten dat het NVV samen met de confessionele organisaties in 1910 een cao voor de duur van vijf (!) jaar had afgesloten waarbij die organisaties slechts een zeer klein aantal arbeiders vertegenwoordigden. Het merendeel van de bouwvakarbeiders was bij het NAS aangesloten!

Het is niet moeilijk te begrijpen dat de overheid en de werkgevers in het sociaal-economische machtsspel het liefst met het aangepaste NVV (en de confessionele organisaties) om de tafel wilden zitten. Het NVV werd uiteindelijk door de overheid 'erkend', het NAS buitenspel gezet. Deze selectieve erkenning is nooit opgeheven.

Dat dit boek als teleurstellend ervaren wordt, is ten eerste een gevolg van Henk Wals' theoretisch beperkte uitgangspunten die hun basis hebben in de rational choise-theorie die uitgaat van de individuele bouwvakker. Het gedrag van een bouwvakker laat zich moeilijk in een individuele leefstrategie persen. Dat wil overigens niet zeggen dat er in de eerste twee delen van deze dissertatie geen interessante beschouwingen voorkomen. Ten tweede is een analyse waarbij een eenzijdige ideologische gerichtheid op het NVV vermeden wordt, een vereiste. Ideologische uitgangspunten die mede kunnen dienen om het gedrag van bouwvakkers te verklaren, moeten niet uit de weg worden gegaan. Het betekent dat de 'oude' sociale geschiedenis waartegen Henk Wals zich zo verzet, juist niet gemist kan worden. Alles bij elkaar kan dat een ruimere, meer precieze en dynamische verklaring voor de gedragsalternatieven van de bouwvakker opleveren.[4]

NOTEN

(1) Henk Wals, *Makers en stakers. Amsterdamse bouwvakarbeiders en hun bestaansstrategieën in het eerste kwart van de twintigste eeuw*; Stichting beheer IISG, Amsterdam 2001; 369 pag.; 26,50 euro. - (2) Vergelijk in dit verband ook Lex Heerma van Voss, *Why is there no socialism in the Netherlands?*; Aksant, Amsterdam 2002, p. 26. Hij geeft daar antwoord op de vraag waarom het socialisme in Nederland zoveel minder sterk is dan je zou verwachten: "De grootindustrie werd niet zo belangrijk als verwacht was, voor arbeiders waren vaak andere bestaansstrategieën aantrekkelijker dan aansluiting bij de arbeidersbeweging, en het kapitalisme bleek langdurig in staat om het levenspeil van westerse arbeiders te verhogen. Men zou dat antwoord ook anders kunnen verwoorden. De politieke agenda die het socialisme in zijn sociaaldemocratische variant aan het begin van de eeuw formuleerde hielp de rauwe kantjes van het kapitalisme verzachten. In die formulering heeft het succes van het socialistische gedachtegoed bij het vormgeven van de Nederlandse maatschappij er aan bijgedragen dat er niet meer socialisme ontstond, maar dat is het klassieke dilemma van de reformist." - (3) Zie stelling 1 van Johan Frieswijks dissertatie *Om een beter leven*; Fryske Akademy, Ljouwert 1989; Johan Frieswijk, 'Rüters spoorwegstakingen nabeschouwd', in: Jacques Giele e.a. (red.), *Jaarboek 1979 voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*; SUN, Nijmegen 1979, p. 287-326. - (4) Wals' verdienste is ontegenzeggelijk dat er een kritische discussie gevoerd wordt over deze zaken, onder meer in *Onvoltooid Verleden, kwartaalblad voor de geschiedenis van sociale bewegingen* (Lohengrinstraat 27, 2255 WL Den Haag) door historici als Ger Harmsen, Bert Altena en Martin Buschman.

ANARCHISME IN DODELIJKE OMARMING?

Thom Holterman

"Neemt het constitutionalisme het anarchisme niet in een dodelijke omarming?", zo vroeg iemand zich af tijdens een openbaar debat naar aanleiding van een betoog over constitutionalisme en anarchisme. Het betoog werd in februari van dit jaar gehouden tijdens een afscheidssymposium op de Erasmus Universiteit Rotterdam naar aanleiding van mijn vertrek (wegens pensionering) als docent staatsrecht aldaar. Op de vraag en het antwoord daarop kom ik zo dadelijk terug. Eerst het volgende.

Naar aanleiding van het afscheid is een bundel verschenen onder de titel *Van constitutionalisme en anarchisme. Opstellen aangeboden aan Th. Holterman en G.F.M. van der Tang*, onder redactie van C.J. Bax en M.C. de Voogd (in de SIEUR reeks; Kluwer, Deventer 2003). Ger van der Tang, een collega die eveneens afscheid nam, en ik hebben ons - zij het vanuit verschillende invalshoeken - met vraagstukken van constitutioneel-rechtelijke aard beziggehouden. Hij bestudeerde het gebruik van constituties (Waarom stelt men ze op?; Welke inhoud hebben ze?). Ik ging meer op zoek naar de 'menselijke maat' van de politieke organisatie waarvoor die constituties geschreven zijn (en kwam dan onder meer uit bij decentrale rechtsgemeenschappen en federale structuren). In de bundel hebben wij dat nog eens benadrukt met onze bijdragen.
Door de opname van bijdragen van ook andere staatsrechtwetenschappers en niet in de laatste plaats door de mooi afgedrukte beeldvormen van Henc van Maarseveen, graficus en oud-hoogleraar staatsrecht, is het een prachtige bundel geworden - zeg ik niet zonder enige vooringenomenheid. Het wordt dus tijd dat ik naar de behandeling van de hierboven gestelde vraag terugkeer. Hoe zit het met die omarming van het anarchisme door het constitutionalisme en wat zou daaraan al dan niet dodelijk zijn?
Hoewel er regelmatig gesproken wordt over *het* anarchisme, gaat het niet om een eenduidig verschijnsel. Elke auteur kiest zijn eigen invulling van de betreffende term. Zo spreek ik zelf over de afwijzing van *opgelegd* - niet afwentelbaar - gezag. Het betreft *eenzijdige* gezagsbinding. Een macht buiten mij, die zich aldus zonder mijn toestemming of goedkeuring aan mij stelt en mij opdraagt iets te laten of te doen, wordt door mij afgewezen. Allerlei statelijke organen dringen zich op die wijze aan mij op. In theorie werp ik ze verre van me. Niet omdat ik geen gezag zou aanvaarden, maar omdat het om *opgelegd* gezag gaat. In de praktijk kom ik daar niet echt ver mee, want uiteindelijk gaat het om een fysiek sterkere tegenspeler. Als ik mijn belasting niet betaal, komt de deurwaarder langs om mijn huisraad te verkopen. Dit betekent dat je in statelijke verhoudingen in een 'gunman-situatie' verkeert. Het is 'je geld of je leven!'. Daarom vind ik in dat geval de spreuk van Amerikaanse anarcho-kapitalisten niet zo gek: *steel niet, het is een misdrijf te wedijveren met de regering*!
Vanuit de geschetste instelling kom ik ertoe vrijheid als een groot goed te zien

- en vrijheidsminnende ideeën te koesteren en waar mogelijk te ondersteunen of te voeden. Tegelijk gaat het 'gewone' leven door. Er moet ook gegeten, gewoond en gewerkt worden. In die zin vind ik de metafoor van de zwaluw sprekend. We zien ze op een warme zomeravond hoog aan de hemel scherend van hun vrijheid genieten. Ze zijn evenwel hard aan het werk - insecten vangen. En voordat het zomer wordt, hebben ze hun nesten aan de balken in de hooischuur gebouwd of opgeknapt en hun jongen groot gebracht - dat alles in vrijheid. Het zijn die twee kanten die mij voortdurend bezighouden. Rechten genereren ook plichten. Terwijl wij van onze vrijheid genieten, moeten onderwijl wel de dijken worden onderhouden, om maar een voorbeeld te geven. Hier geldt géén 'vrijheid blijheid', want voor je het weet dreigt de verdrinkingsdood.

Het dijkonderhoud moet worden georganiseerd. Daarvoor zullen beheersorganisaties in het leven worden geroepen (in Nederland zal je over het waterschap spreken). Organisatie leidt onvermijdelijk tot machtsconcentratie. Het is de kunst om die macht in de teugels te zetten en te houden. Dit spreekt voor een ieder die zich van deze problematiek bewust is, anarchisten niet uitgezonderd. Maar het zijn de constitutionalisten die deze problematiek - beteugeling van overheidsmacht - tot hun werkterrein rekenen. Zijn er dan geen verschillen tussen anarchisten en constitutionalisten? Ongetwijfeld. Waar ik zelf vanuit het sociaal-anarchisme vertrek, zal ik óók iets over het beheer van de productiemiddelen in socialistische zin inbrengen. Dat ligt bij constitutionalisten niet voor de hand. Maar in wat ik constructief-anarchisme noem zit heel wat aan constitutionalistische elementen. Dat was zo en is zo gebleven. Recent nog kwam ik in het Franse anarchistische weekblad *Le Monde libertaire* daar een staaltje van tegen. Geheel in de lijn van wat de klassieke anarchisten Proudhon en Bakoenin leerden, werd het volgende geproclameerd.

Wij anarchisten blijven fervente aanhangers van het federalisme (vrijheid), dat wil zeggen van de autonomie van de menselijke groep in zijn interne organisatie en zijn vrije associatie door middel van het wederkerig contract met andere groepen. Echter, we separeren het federalisme niet van het socialisme (gelijkheid), dat wil zeggen de collectieve eigendom van de productiemiddelen. Verder blijkt dat het verdelingsmechanisme een basisregel volgt waarbij een recht aan een plicht wordt gekoppeld: een ieder draagt aan de productie bij naar vermogen en neemt ervan naar behoefte, waarbij rekening wordt gehouden met de sociale en ecologische effecten van elke beslissing.

De al van oudsher gedachte samenhang tussen federalisme en socialisme heeft een constitutionele strekking. Hoe kom ik daarbij? Wel, vrijheid (federalisme) zonder gelijkheid (socialisme) leidt tot uitbuiting van mensen door een minderheid (geperverteerd kapitalisme demonstreert dat). Maar gelijkheid (socialisme) zonder vrijheid (federalisme) leidt tot slavernij (geperverteerd socialisme zoals het 'reëel bestaande socialisme' uit de vroegere USSR en DDR liet dat zien). Het laatste werd overigens - op aangeven van Proudhon - voorzien door Bakoenin. De vervlechting vrijheid/gelijkheid moet dus het individu beschermen tegen uitbuiting en knecht-

vervolg op pag. 38

HOE HET BEZIT VAN EEN REVOLVER KLAAS BLAUW FATAAL WERD

Arie Hazekamp

De dood van Klaas Blauw in 1924 veroorzaakte landelijke opschudding. Vrijwel de gehele pers besteedde aandacht aan het noodlottig ongeval met een revolver dat de 22-jarige anarchist fataal werd. De ware toedracht van het ongeluk bleef tientallen jaren onduidelijk en is vandaag de dag niet meer tot in detail te reconstrueren. Klaas Blauw werd op 16 november 1901 geboren in Wijnjeterp, een dorpje in de Friese Zuidoosthoek, als oudste zoon van Jacob Klaas Blauw (1875-1946) en Aaltje Blauw-Grutter (1874-1957). Door een fout van de burgerlijke stand werd de achternaam van de familie verhaspeld tot Blaauw. Vader Blauw was landarbeider. Moeder Blauw kwam uit Appelscha waar ze als hulponderwijzeres handwerken had gegeven. Ze waren overtuigde aanhangers van Domela Nieuwenhuis. Vanwege zijn anarchisme werd Jacob Blauw ontslagen, ondanks dat hij een flink en correct arbeider was. Dit dwong het gezin te verhuizen, eerst naar Amsterdam en later naar Hilversum. Hier werkte Jacob Blauw bij het Hollandse Spoor. Gezinsuitbreiding volgde met twee meisjes (Co en Gea) en een jongen (Jan). De komst van pleegkinderen maakte het financieel mogelijk de kinderen te laten studeren. Klaas ging naar de kweekschool in Deventer om voor onderwijzer te worden opgeleid.

Tijdens zijn studie raakte Klaas Blauw betrokken bij de Kwekelingen Geheelonthouders Bond (KGOB) en werd hij lid van de Nederlandsche Bond van Abstinent Studerenden (NBAS). Zo kwam hij in contact met het Vrije Jeugd Verbond (VJV) dat in 1920 ontstond doordat jongeren zich nadrukkelijk politiek wensten te roeren en de bestaande jeugdorganisaties voor geheelonthouding dit niet toelieten. Inmiddels was Klaas anarchist geworden. In 1920 slaagde Klaas voor zijn onderwijzersacte en ging aan de slag op een school in de Karthuizerstraat in de Amsterdamse Jordaan. Klaas hield het hier maar kort uit. Het rooster ervoer hij als een knellend dwangbuis. Vooral de zangles waarin nationalistische liedjes geleerd werden, was hem een gruwel. Hij nam ontslag. Hij wilde niet de verantwoordelijkheid op zich nemen arbeiderskinderen af te richten tot brave staatsburgers dan wel loonslaven of ze opzadelen met christelijke deugden. Nadien gaf hij tijdelijk les in Bussum en Hilversum. Hij gaf ook, samen met Anton Constandse, korte tijd de kinderen van Pieter Potjegort uit het Groningse Musselkanaal onderwijs. Potjegort was altijd en overal met iedereen in debat en schroomde niet Anton Constandse op meetings in het Gronings van repliek te dienen. Potjegort haalde in 1921 zijn kinderen van de openbare school nadat hij door zijn dakraam had gezien dat de kinderen op het schoolplein moesten exerceren. Op een in het begin van 1924 verstuurd verhuisbericht vermelde hij als beroep 'weggeloopen schoolmeester'. Werk vond Klaas vervolgens in de meubelstoffeerderij van de geestverwante familie Luiting in Hilversum, maar ook daar werkte hij niet lang. Als

meubelmaker was hij ook nadien bij andere firma's in dienst.

DIENSTWEIGERAAR

Natuurlijk weigerde de anarchistische Klaas de militaire dienstplicht te vervullen en zoals gebruikelijk kreeg hij tien maanden celstraf. Klaas zat vast van februari 1921 tot januari 1922, eerst in Fort Spijkerboor en later in de Hulpgevangenis voor Militairen in Den Haag. Fort Spijkerboor was berucht vanwege de slechte behandeling van dienstweigeraars. Het voedsel was onvoldoende en bevatte ook vaak nog zaken die er niet in thuis hoorden (soda in plaats van zout, wormen, een dode muis). De sanitaire voorzieningen waren gebrekkig. De huisvesting was een klein, donker en vochtig hol met een pestilente atmosfeer. De bewakers gebruikten wapens als klewangen en gummiknuppels en er werden straffen uitgedeeld als zestig uur dwangbuis zonder eten of gezamenlijk opsluiten in te kleine ruimtes. Klaas hield in die tijd een dagboek bij, waarvan het eerste deel bewaard is gebleven. Opvallend is de gelatenheid waarmee hij zijn situatie beschrijft. Behalve dat hij zijn meegebrachte fruit (sinaasappelen en bananen) bij aankomst moest inleveren, onderging hij geen verder ongemak. Ook zijn proces bracht hem niet van zijn stuk. *"De Krijgsraad viel me tegen. Niks vreeselijk. 'k Was wel een beetje zenuwachtig. 'k Was onbeleefd ook - meer last van - omdat ik met mijn handen op m'n rug verkoos te staan. Na wat gespeech (niet erg veel) kreeg ik 't over Vaderland. 'k Noemde het een dood ideaal. 'k Luisterde maar half naar wat die lui zeiden - zoo weinig interesseerde me dat. (...) En voor men mij het woord ontnam, hield ik op. De rechter zette een toon op waarop ik zeer wel wilde antwoorden, maar ik kon ophoepelen."* Het dagboek vermeldt opvallend weinig over het gevangenisregime. Slechts een conflict met de gevangenisdirecteur was voor Klaas de moeite waard te noteren. Aanleiding was dat Klaas op zijn brits bleef liggen in plaats van netjes op te staan toen de beste man zijn cel binnenkwam. Veel schreef Klaas over het weer dat zijn gemoedstoestand sterk beïnvloedde. Dromen en lezen in de zon waren favoriet en bij slecht weer luchtte hij niet. Het briefcontact met de buitenwereld was een voortdurende bron van vreugde. Vooral de makkers van het VJV schreven veel. Bezoek van het thuisfront hielp hem door zijn sombere periodes heen. Een cursus Esperanto hield hem verder bezig. Opvallend was dat hij veel bloemen toegestuurd kreeg.

Na zijn vrijlating raakte Klaas in toenemende mate betrokken bij de anarchistische beweging. Aanvankelijk werd hij opnieuw tijdelijk, en nu voor het laatst, als onderwijzer aangesteld in Hilversum op voorwaarde dat zijn antimilitarisme buiten de school zou blijven. Zijn ouders woonden inmiddels in Haarlem waar vader Blauw als rangeerder bij het spoor werkte. Huize Blauw was een zoete inval waar veel anarchistisch georiënteerde jongeren elkaar troffen, plannen beraamden, aten en sliepen. 's Avonds werden de matrassen in een rij in de huiskamer gelegd voor degenen die bleven overnachten. De afwas stapelde zich soms zo hoog op dat moeder Blauw een trap nodig had om erbij te kunnen komen. Ma was een kleine vrouw die fanatiek meedeed aan activiteiten als plakken en kalken. Dit bleef niet onopgemerkt. Rechercheurs hielden het huis in de gaten en de politie deed tenslotte een inval in het huis op

zoek naar belastend materiaal. Klaas had echter een speciale reden opnieuw naar Hilversum te trekken. Hij was namelijk zwaar verliefd op Gien Luiting, de dochter van de al genoemde meubelstoffeerder. Zij was eveneens actief binnen het VJV. In het eerste half jaar van 1922 hield Klaas dagboekachtige aantekeningen bij die aan haar gericht waren. Deze zijn eveneens bewaard gebleven. Hieruit blijkt zijn hoogdravend idealisme en de hoge eisen die hij aan zichzelf stelde. *"Ik wil krachtig zijn. Ik wil de sterke zijn, om in 't eind te overwinnen. Want liefde wint. Niets is sterker dan zij. En win 'ik' niet, dan weet ik dat geen liefde me drijft. Liefde is de grootste uiting van het 'ik', de eneg ware uiting daarvan. Daarom zal liefde winnen omdat zij slechts zichzelf zoekt, niets zoekt dan 'ik'."* Tevens durfde hij te erkennen dat de moed hem soms ontbrak te doen en te zeggen wat hij dacht en niet kon voldoen aan de normen die hij zichzelf had opgelegd. *"O, ik vervloek, ik haat die maatschappij die ons belet te doen wat liefde ons zegt. Ik wil scheuren de banden, trappen die rommel, maar ik kan niet, ik durf niet. (...) Wij durven niet aanvaarden die ontzettende macht, die ons los wil maken van de wereld, die ons vrij wil zien. Wij hebben geen moed om te vertrouwen."* Deze heftige gevoelens gevoegd bij een wat introverte persoonlijkheid maakten hem gemoedelijk in de omgang. De relatie tussen beiden werd bemoeilijkt door het zwervend bestaan dat Klaas leidde. *"O, vervloekte, vervloekte hel, die telkens weer roept: 'werk om te eten', die telkens weer jou links doet gaan, waar ik rechts moet, die altijd roept:: heengaan, scheiden. Is alles dan zo zwart?"*
Klaas was ook lid van de Vrije Groep Haarlemen van het VJV. Hij stapte uit de eerste groep omdat hij zich niet wenste te conformeren aan meerderheidsbesluiten, maar had een belangrijke plaats in het VJV. De Haarlemse afdeling van het VJV speelde een centrale rol binnen de landelijke organisatie en gaf het interne correspondentieblad *De Werker* uit. Klaas bemiddelde in de periode '23/'24 tussen de radicale en de gematigde vleugel in het Verbond. Een van de strijdpunten betrof de toon en de taal die in de propaganda gebruikt mocht worden en het grote struikelblok was de vraag of het Verbond al dan niet expliciet voor het anarchisme moest kiezen. De gematigden, onder aanvoering van de eveneens uit Haarlem afkomstige Wim Koppen (1903-1992), meenden van niet. Klaas Blauw koos al eerder onomwonden voor het anarchisme. In het voorjaar van 1923 bezocht hij met Henk Eikeboom (1898-1945) in Berlijn de Internationale Jeugdconferentie en het congres van de Duitse anarchisten. De verplichte visa hadden beiden om financiële redenen niet aangevraagd. Helaas werd Klaas door de politie gepakt. Hij kon kiezen tussen een maand gevangenisstraf met 500.000 mark boete (de inflatie heeft de mark dan al danig in waarde verminderd) of zes weken hechtenis. Het werd brommen.
Toen de radicale vleugel van het VJV in 1923 het blad De Moker uitgaf, ontwikkelde Klaas Blauw zich tot een van de actiefste propagandisten van deze groep. Hij trad op als spreker, deed organisatorische werk en schreef regelmatig in het blad. In 1923 schreef hij over zijn publicitaire werkzaamheden aan de geëmigreerde huisvriend Bosch van de familie: *"Zoo heb ik nogal wat feiten verzameld tegen de SDAP en de modernen. Die krijgen ze nu ter gelegenheid van hun vredesdemonstraties in september in De Moker naar hun ooren. We zitten met die*

krant nogal onder de AJC-ers, zie je. In Amsterdam is zelfs een flinke, aktieve Moker-groep gevormd uit gewezen AJC-ers. Eén van de onzen kreeg va 't AJC-bestuur 'n dreigement - nou dat goed! Ook de syndikalisten krijgen op hun kop, want die zijn niet veel beter. In een reuzeartikel van Lansink over de staking, die in Twente geweest is, lees je niet één woord over revolutie, onteigening of sabotage. Er wordt slechts aangespoord tot het zoodanig voeren van den loonstrijd, dat-i 'gewonnen' zou worden. Trouwens laatst moest één van die lui me bekennen, dat er voor hun niets anders overbleef dan het voeren van een geleidelijke strijd. Zoo'n beetje parlementair, maar dan in de bedrijven. Ze gaan ook al meedoen aan de 'medezeggingschap', d.w.z. ze willen zelf mee de lengte bepalen van de strop waaraan ze komen de hangen."

PINKSTERMOBILISATIE

Klaas trad als spreker op bij de eerste antimilitaristische landdag in Appelscha in 1924. Bij de eerste Pinkstermobilisatie in Amersfoort in hetzelfde jaar volgde opnieuw een confrontatie met de politie. Tijdens een demonstratie vanuit het kamp tegen het militarisme werd op een fiets een bord meegevoerd met de tekst: "Oktoberlichting weigert militaire dienst." Toen de politie de fiets in beslag wilde nemen, volgde een vechtpartij. Klaas Blauw kreeg flinke klappen. Namens het VJV nam hij zitting in het Uitvoerend Comité van het Sociaal Anarchistisch Verbond (SAV) dat eind 1922 tot stand was gekomen. Het SAV was de meest serieuze poging een landelijke organisatie van anarchisten op te zetten voor de Tweede Wereldoorlog. In haar weekblad *De Vrije Samenleving* dat in 1924 verscheen, ventileerde Klaas ongezouten zijn opvattingen. Deze lagen volkomen in de Moker-lijn; recht door zee op het revolutionaire doel af en wars van elk compromis. Zo werd in 1924 de gemeenteambtenaar Han Kuysten in het katholieke Oisterwijk wegens zijn anarchistische overtuiging ontslagen. De Vrije Samenleving nam het voor Kuysten op. Klaas stuurde hierop een ingezonden brief. De ophef rond Kuysten's ontslag vond hij maar flauwekul. Waarom zou een anarchist zo graag een overheidsbaantje willen behouden. *"Het is maar een burgelijk gedoetje. Het is wel treurig als wij ons gaan beroepen op wetten, raden en ministers."* En onder de kop 'Reformisme-Arbeidersverzorging' wond hij zich op over de zesurige werkdag waar De Vrije Samenleving voor pleitte. *"Welnu, wij zijn geen instituut voor arbeidersverzorging - filantropie zij ver van ons. Wie wel verbetering maar geen vernietiging van staat en kapitalisme wil, is niet revolutionair en allerminst onze medestrijder."* De ongezouten standpunten van Klaas werden echter niet door iedereen in het SAV gewaardeerd. Zo ontving de secretaris van het SAV, Jo Meijer in augustus '24 een briefkaart van Jan Bijlstra, redacteur van het weekblad *De Arbeider* in Groningen. Hij meldde onder meer dat de Vrij Socialistische Vereniging in Groningen, een bolwerk van anarchistische degelijkheid en prominent lid van het Verbond, een herbenoeming van Klaas in het Uitvoerend Comité niet zag zitten. Klaas Blauw zou echter om een andere reden niet meer herbenoemd worden in het SAV. In de zomer van '24 nam zijn leven een beslissende wending, toen hij besloot een revolver aan te schaffen. Het was het jaar dat de, bepaald niet geweldloze, fascisten zich voor het eerst in Nederland roerden. In een openbare vergadering van de Internationale Antimilitaristische Vereniging (IAMV) sticht-

ten de actualisten brand met een magnesiumbom, ze trachtten het kantoor van de antimilitaristen binnen te dringen en verzonden dreigbrieven. Klaas en andere VJV-leden werden door hen een aantal keren bedreigd. Bekend was dat de fascisten bewapend waren. Tegen het advies van zijn broer Jan kocht Klaas een revolver. Een browning in een koffertje. Het is niet onmogelijk dat Herman Schuurman, een andere bekende Moker-activist, de leverancier was. Hij maakte onder een doorzichtig pseudoniem in de Moker bekend revolvers te verkopen. Eind augustus 1924 stuurde Klaas een brief aan Jo Meijer, de secretaris van het SAV. "Tot mijn spijt zal ik 24 augustus zeer waarschijnlijk niet op de Uitvoerend Comité-vergadering aanwezig kunnen zijn daar ik die datum in Friesland bezet ben." Klaas was die dag door zijn oom Leffert Blauw gevraagd als spreker op een meeting van de lokale antimilitaristische vereniging in zijn geboorteplaats Wijnjeterp. Leffert Blauw dreef in het dorp een café waar regelmatig anarchistische vergaderingen werden gehouden. De meeting waar Klaas moest spreken, zou achter het café plaatsvinden. Aanvankelijk zou daar ook Jo de Haas het woord voeren, maar deze bleek verhinderd. Herman Schuurman verving hem. Op doorreis naar Friesland maakte Klaas op donderdag 21 augustus eerst een tussenstop in Amersfoort. Jacob Knap, een van de drie redacteuren van de Moker, haalde hem hier van de trein. Samen gingen ze naar het ouderlijk huis van Jacob, ook een van de trefpunten van de mokerjongeren. Jacob zal Klaas decennia later bestempelen als het 'uitzonderlijkste geval' van de Mokergroep. Bij Jacob thuis aangekomen toverde Klaas meteen met de nodige bravoure het koffertje met de revolver te voorschijn. Jacob schrok zich rot. Hij verwierp geweld als strijdmiddel en was bevreesd voor zijn ouders. *"Berg onmiddellijk dat wapen op! Als ik aan mijn ouders vertel dat jij een revolver bij je hebt, wijzen zij je onmiddellijk de deur."* Jacob vroeg waartoe het wapen diende. Nu dat was nogal simpel. Klaas had er bijvoorbeeld geen problemen mee een christelijke boer van z'n beurs te beroven en hem daarbij desnoods dood te schieten. Tenslotte zouden bij de komende revolutie die boertjes toch opgeruimd worden om plaats te maken voor coöperaties op socialistische basis... Aldus Knap. Bij het vertrek van Klaas de volgende dag, trachtte Jacob hem alsnog te overreden het wapen weg te doen. Het mocht niet baten. Samen met Herman Schuurman nam hij de nachtboot naar Lemmer in Friesland. Herman was net als Klaas zeer actief in de vrije jeugdbeweging en stond bekend als de meest militante in de redactie van de Moker. Schuurman werd in hetzelfde jaar berucht vanwege zijn brochure *Werken is misdaad* waarin onder meer gesteld wordt: *"Alle werk is misdadig. Het werken is meehelpen aan vervalsing, bedrog, vergiftiging; meehelpen aan oorlogsvoorbereiding; meehelpen aan de vermoording der gehele mensheid. Werken is levensvernietigend."* Deze opvatting was zeer omstreden bij de gematigden in de vrije jeugdbeweging.

Zaterdagmorgen fietsten beiden van Lemmer in de richting van Wijnjeterp. Onderweg gingen ze aan bij de familie Hof aan de Alddyk in Terwispel, een dorpje vlakbij Wijnjeterp. Ze kenden de dochter Anne Hof uit de jeugdbeweging en haar ouders waren anitimilitarist en geheelonthouder. Vader Hendrik Hof was aan het werk op de boterfa-

briek, maar de jongens troffen wel moeder Wytske Hof-Jongedijk thuis, die de geiten aan het melken was. Dochter Hil werd door haar op pad gestuurd om vader koffie te brengen en op de terugweg Friese koek bij de bakker te halen. Inmiddels kwam ook Harm de Roos langs. Ook hij was actief in Mokerkring en woonde destijds in Terwispel. Hij was door zijn vader op pad gestuurd naar Gorredijk om gratis fietsplaatjes op te halen, maar was Leen Hof, de zoon van de familie Hof, tegengekomen die hem verteld had dat Klaas Blauw en Herman Schuurman op bezoek waren. Terwijl moeder Hof in de kelder bezig was, zat het drietal Mokerjongens te praten. Uit de rugzak kwam de revolver om aan Harm te laten zien. De stemming was uitgelaten. Klaas pakte het wapen, zonder te beseffen dat dat op dat moment geladen was. De jongens verkeerden in de overtuiging dat het magazijn leeg was. Herman Schuurman vroeg Klaas hem het wapen te geven. Toen ging het fout. Het overgeven verliep ronduit knullig. De loop stond op Klaas gericht en Herman raakte ongelukkigerwijs de trekker. De revolver ging af. Klaas Blauw werd in zijn dijbeen getroffen en de kogel schoot door naar zijn buik. "Je hebt me in mijn donder geschoten", zei hij tegen Herman. Toen moeder Hof gealarmeerd kwam aangesneld, meende Klaas haar te moeten geruststellen met de woorden "Het is niks, vrouw Hof". Harm de Roos was direct op de fiets naar Gorredijk vertrokken om dokter Eppinga te halen. Deze bleek echter niet thuis, maar zijn vrouw beloofde hem te waarschuwen. Op de zuivelfabriek in Terwispel werd de dokter van Tijnje gebeld en vader Hof mocht van de baas naar huis. Het duurde echter een tijdje voor er medische hulp verscheen. Klaas leed inmiddels hevige pijnen, het zweet droop hem van alle kanten van het gezicht. Voordat vader Hof en de dokter arriveerden, overleed hij aan inwendige bloedingen. De beide Mokerjongens besloten in paniek het wapen weg te moffelen en de toedracht te verhullen voordat de marechaussee zou komen. Harm de Roos zou de browning verstoppen in de holte van een oude, vermolmde boom in de buurt van het Dulfhuis in Terwispel. De dag erna kwam Hendrik Hof echter langs en vertelde dat hij de marechaussees op de mouw had gespeld dat de revolver in de plaatselijke vaart was gesmeten, toen het wapen bij huiszoeking niet gevonden was. Het dreggen leverde echter niets op en de zoektocht naar de revolver ging door. Daarom besloten Hendrik en Harm de browning alsnog in het water van de Nokfaert te gooien. De volgende dag kon Harm de Roos het wapen opvissen om het aan de marechaussee te overhandigen. Harm de Roos werd ondervraagd, maar wist de marechaussees ervan te overtuigen dat het een noodlottig ongeval was geweest. Hij zweeg echter over wat ze voor het opdreggen van de revolver precies met het wapen hadden uitgespookt en biechtte de toedracht pas in 1977 op aan de journalist Kerst Huisman die over de zaak in de Leeuwarder Courant publiceerde. Later op de dag van het noodlottig ongeluk arriveerde de oom van Klaas, Leffert Blauw, bij de familie Hof. Samen met moeder Hof legde hij het lichaam af en zorgde die avond nog voor vervoer naar Wijnjeterp. De autoriteiten stelden een nader onderzoek in naar aanleiding van de dood van Klaas Blauw. Op de maandag na het ongeval arriveerde in Terwispel een aantal ambtenaren van

Justitie. Bij een aantal antimilitaristen in Terwispel, Tijnje en Nijbeets werd vervolgens huiszoeking gedaan.

BEGRAFENIS

In de anarchistische beweging heerste grote verslagenheid over de tragische dood van Klaas Blauw. Over de 22-jarige verschenen in veel libertaire bladen artikelen. In de bladen van de jeugdbeweging, *De Moker* en *Alarm* waarvan Anton Constandse redacteur was, werden zelfs foto's van Klaas afgedrukt. Een zeldzaamheid in die tijd van het geschreven woord. Ook in *De Vrije Samenleving*, het blad van het Sociaal Anarchistisch Verbond, werd een foto van hem geplaatst. Keurige, serieuze jongen, blond en strak in het pak. Z'n rond brilletje geeft hem een wat studentikoos uiterlijk. In *de Telegraaf* leidde de doodsoorzaak tot een voorpagina-artikel met als kop 'Antimilitaristen met revolvers?' Hendrik Ebo Kaspers, een alom gerespecteerd figuur uit de toenmalige beweging, verdedigde het wapenbezit. Hij wees niet alleen op de terreur van de fascisten maar stelt ook: ***"Waar wij de hulp der politie nimmer inroepen (...) kan het niemand verbazen, wanneer wij op noodweer bedacht zijn."*** Ook *De Arbeider* stelde zich op dit standpunt en meende dat zelfverdediging gerechtvaardigd was, gezien de bedreiging die van de fascisten uitging. In anarchistische kring was het wapenbezit echter een omstreden zaak. Op de begrafenis van Klaas, de woensdag na zijn dood, sprak Albert de Jong namens de antimilitaristische beweging en het Sociaal Anarchistisch Verbond. Hij stelde op subtiele wijze de vraag of een zelfbewuste persoonlijkheid als Klaas Blauw die zichzelf innerlijk bevrijd had, wel een wapen nodig had. Fijntjes voegde hij er aan toe dat het militarisme een ramp voorbereidt voor duizenden, een ramp die nu één persoon en één familie had getroffen. De begrafenis van Klaas was een indrukwekkende gebeurtenis. Ongeveer 300 vrienden en bekenden waren aanwezig en maakten er een anarchistische manifestatie van. Uit Amsterdam kwamen zo'n veertig mensen en uit de Drentse venen een twintigtal. Uit nagenoeg alle plaatsen in Friesland waar de IAMV een afdeling had of de vrije socialisten geworteld waren en uit Groningen kwamen kameraden. Tezamen begeleidden ze de met een rode doek beklede kist vanuit het café van Leffert Blauw naar de begraafplaats. Er waren verschillende kransen en bloemstukken.

Er waren meer sprekers bij de teraardebestelling. Op verzoek van de familie voerde Herman Schuurman als eerste het woord. Het ongeluk had de onderlinge verstandhouding niet verstoord. Hij herdacht Klaas als een sympathieke makker die zich daadwerkelijk inzette in de strijd tegen het militarisme. Daarna kwam de propagandist Cees Bosma uit Heerenveen aan het woord namens de Friese vrij-socialistische beweging. Jo de Haas sprak namens de veenarbeiders, hoewel hij eigenlijk ook tot de anarchistische jeugdbeweging behoorde. Jo van der Eijnde uit Haarlem, ook actief in de vrije jeugdbeweging, wees op het feit dat Klaas het type was van niet-lullen-maar-doen. Ook Jacques Krul van de groep rond Alarm kreeg het woord. Piet van Leeuwen uit Zaandam sprak het slotwoord. De sprekerslijst getuigt ervan hoezeer Klaas Blauw geliefd was en gerespecteerd werd in de vrij-socialistische beweging.

De inzamelingsactie om een 'monument' op het graf van Klaas Blauw te

plaatsen kwam langzaam op gang. Er was twijfel of hij het zelf wel goed zou hebben gevonden. Maar toen de familie Blauw opmerkte dat Klaas de tekst op de steen van zijn grootvader 'Zijn leven was een streven naar vrijheid' mooi vond, werd er doorgezet. Het binnengekomen geld wordt keurig in De Arbeider verantwoord, zoals toen in de beweging gebruikelijk was. De centen druppelden echter maar mondjesmaat binnen. Pas na de zomer van 1928 was er bijna honderd gulden ingezameld, voldoende om de beeldhouwer Bas Galis de opdracht voor het maken van een beeld te geven. Galis was een geestverwant uit de stad Groningen waar hij secretaris was van de plaatselijke IAMV-afdeling. Hij was kunstenaar en edelsmid. In november 1928, ruim vier jaar na de dood van Klaas Blauw, vond eindelijk de onthulling plaats van het grafmonument. Wederom was de belangstelling groot, groter dan het inzamelingsgroepje had verwacht. Opnieuw waren er mensen uit Holland aanwezig alsook uit het gehele Noorden. Jouke Lenstra uit de stad Groningen had als secretaris/penningmeester de coördinatie en nam de onthulling voor zijn rekening. Ook Jouke was actief in de vrije jeugdbeweging. Dat gold ook voor de amsterdammers Tinus Wessels en Maup Stevens, die beiden spraken over het leven en de activiteiten van Klaas Blauw. Zij legden er de nadruk op dat de eerste taak was de huidige maatschappij te vernietigen voordat er iets nieuws kon worden opgebouwd.

Al eerder, in het jaar na zijn dood, werd in Wijnjeterp de eerste meeting ter herdenking van Klaas Blauw georganiseerd. De meetings vonden meestal plaats in het café van Leffert Blauw maar ook wel in de open lucht. Op de meeting van 1 september 1929 sprak Jo de Haas. De entree bedroeg toen vijftien cent. De bijeenkomst in Wijnjeterp werd een jaarlijkse traditie die eind augustus plaatsvond. Zelfs na de Tweede Wereldoorlog werden deze herdenkingen nog gehouden. Momenteel rest nog een indrukwekkende steen tussen de standaardzerken op de begraafplaats van de hervormde kerk in Wijnjeterp (Nu Wijnjewoude vanwege de samenvoeging met het nabij gelegen Duurswoude). 'Klaas Blauw, 1901-1924, Van zijn kameraden', vermeldt de onderste steen. Hierop steunt een beeldhouwwerk met een mansfiguur met ontbloot bovenlijf dat bij nader inzien Klaas Blauw zelf is. Hij kijkt omhoog naar de zon, het symbool van licht, een beeld dat destijds vaak gebruikt werd. Klaas heft zijn rechterarm en balt de vuist. Aan zijn pols bungelt een verbroken keten...

LITERATUUR

* Het archief van het Sociaal Anarchistisch Verbond in het IISG te Amsterdam.
* Kerst Huisman, Klaas Blaauw, 'De antimilitarist die omkwam door zijn eigen revolver', in de *Leeuwarder Courant*, 23 april 1977.
* Jacob Knap, *Drie Rooie Rakkers*, 1993 (ongepubliceerd manuscript over de Moker en haar drie redacteuren).
* Privé-archief van Ton en Hilde Souwer-Koppen, waarin zich de genoemde dagboeken en ander materiaal van Klaas Blauw bevinden.
* Privé-archief van Anneke Ploeger dat materiaal omvat van haar vader Derk Ploeger over de vrije jeugdbeweging.
* Diverse nummers van *De Vrije Socialist, De Arbeider en De Vrije Samenleving.*
* Diverse artikelen omtrent de dood van Klaas Blauw uit verschillende dagbladen.

BART DE LIGT EN WILLEM BANNING

De gescheiden wegen van twee rooie dominees

Herman Noordegraaf

Na het overlijden van Bart de Ligt op 3 september 1938 verschenen er in vele tijdschriften herdenkingsartikelen. Eén daarvan was te vinden in het religieus-socialistisch weekblad Tijd en Taak. *De hoofdredacteur, dr. W. Banning, herinnerde er aan dat tijdens de Eerste Wereldoorlog De Ligt een profetisch figuur was. Daarna was er echter een groeiende verwijdering tussen hen ontstaan: "In wezen heeft het leven ons van elkaar doen groeien; de enkele malen, dat wij elkaar dan in rustige sfeer mochten spreken, waren er te weldadiger om. De Ligt's levensbeschouwing ontwikkelde zich van een Hegeliaans doordacht Christendom tot een religieus atheïsme; zijn sociaal idealisme stond geheel in het teken van de "vrije geest", politiek kwam hij tot anarchisme. In alle opzichten koos ik anders."*[1]

Inderdaad zijn deze erflaters van het christen-socialisme twee geheel gescheiden wegen gegaan, die ik in het kort zal belichten en die vooral liggen op het vlak van de waardering van politieke partijen en de staat, van de strategie (revolutie versus reformisme) en de waardering van het christendom. Alvorens hierop nader in te gaan, geef ik in zeer beknopt bestek enige gegevens over Banning.[2]

Willem Banning (1888-1971) was afkomstig uit een arbeidersgezin in het Friese Makkum. Na zijn opleiding tot onderwijzer maakte hij kennis met het religieus-socialisme van de 'rooie dominees', die samenwerkten rond het blad De Blijde Wereld om na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog lid te worden van de SDAP. Intussen was hij in Leiden theologie gaan studeren, werd in 1917 (vrijzinnig-)hervormd predikant in Haarloo en daarna in Sneek.

Inmiddels had hij kennis gemaakt met de Vereeniging Woodbrookers in Holland, ook wel Barchembeweging genoemd naar de plaats waar haar centrum stond. Deze vereniging was één van de eerste vormings- en conferentie-instellingen in Nederland en wilde via de weg van de dialoog het gesprek over religieuze, kerkelijke en maatschappelijke vragen dienen en aan de verdieping daarvan bijdragen. In 1919 werd als werkverband binnen de Woodbrookersvereniging de Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers (AG) opgericht, die de arbeidersbeweging in religieuze zin wilde dienen. Banning werd haar voorzitter en weer later directeur van de Woodbrookersvereniging.

Vanuit de AG zette Banning zich in voor de uitbouw van het religieus-socialisme door middel van cursuswerk en publicaties. Vanaf 1932 was hij redacteur van *Tijd en Taak*, de opvolger van *De Blijde Wereld*. Vanuit de AG wilde hij bijdragen aan de vernieuwing van de sociaal-democratie, die hij van zijn naar zijn mening verouderd marxistische inslag wilde ontdoen door haar op ethische grondslag te plaatsen. Hij wilde een 'doorbraak' naar mensen die op confessionele partijen stemden en naar andere sociale groepen dan de arbeiders om zo de positie van de SDAP

te versterken met het oog vooral op de oplossing van het sociale vraagstuk. Pas met de oprichting van de PvdA in 1946, waarvan Banning één van de grondleggers was, kon dit streven geëffectueerd worden. Zowel binnen de PvdA als in de vernieuwingsbeweging van de Nederlandse Hervormde Kerk speelde Banning in het na-oorlogse Nederland een belangrijke rol. Deze valt echter buiten het kader van dit artikel.

De persoonlijke ontmoetingen tussen De Ligt en Banning vonden vooral in Barchem plaats, waar Banning regelmatig cursussen leidde. De Ligt was namelijk een graag geziene spreker op Barchem.[3] Op 1 september 1915 had De Ligt er zijn eerste rede gehouden, waarin hij onder de hem ook als persoon typerende titel 'Het absolute als eisch en als kracht' inging op de betekenis van de Bergrede.[4] Vijf jaar later sprak hij er pas weer[5], waarna hij er nog enige malen terug zou keren.

Het verschil tussen De Ligt en Banning komt natuurlijk al naar voren bij de plaatsbepaling van beiden in het religieus-socialisme. In het overzicht dat Banning in beknopt bestek diverse malen heeft gegeven van het religieus-socialisme in Nederland, komen drie concentratiepunten naar voren: allereerst de Blijde Wereld-dominees (waartoe Banning zelf als lichting van de tweede generatie behoorde), die zich dus bij de SDAP hadden aangesloten, de Bond van Christen-Socialisten (waartoe De Ligt dus behoorde) en het Religieus-Socialistisch Verbond (RSC), dat op zondag in diverse plaatsen in ons land bijeenkomsten organiseerde en waar religieus-socialisten, van theosoof, zeer vrijzinnig tot orthodox, spraken. Zowel Banning als De Ligt spraken regelmatig voor het RSV; De Ligt ook nog nadat hij afscheid had genomen van het christendom (1919).

De sfeer in beide eerst genoemde organisaties was sterk verschillend. Banning plaatst de Bond terecht in de traditie van het (radicale) calvinisme. Hier lag de oorspronkelijke ontstaansgrond van de Bond van Christen-Socialisten (BCS) in 1907, later werden ook vrijzinnigen (onder wie De Ligt) actief, maar deze waren naar afkomst orthodox. De orthodoxie werkte door in de opstelling van de Bond: een sterke nadruk op de zuiverheid van het beginsel en een antithetisch denken. De Bond kende "een principieel andere fundering van de socialistische strijd en gedachte dan in de grote SDAP: een fundering op geloofsgrond, een afwijzing van belangenstrijd en historisch materialisme, een zo scherp mogelijke afbakening – naar oud-Calvinistische trant – èn tegenover de S.D.A.P. èn tegenover de Blijde Wereld-groep."[6]

Vanuit zijn keuze voor de SDAP, die via politieke machtsvorming haar doeleinden wilde verwezenlijken, zag Banning in de teloorgang van de BCS als gevolg van interne strijd een gemiste kans. Scherp liet hij zich daarover uit in een brief aan (de orthodoxe) dominee J.J. Buskes van 6 november 1928. Deze later zeer bekende rooie dominee was toen nog zoekende in het politieke spectrum van sociaal christendom en socialisme en had ook Banning daarover benaderd. Banning schreef: "Ik begrijp geloof ik uw positie wel, en voel levendig mee dat het geestelik klimaat van de SDAP heel ver van het uwe afstaat, en dat ge u in de moderne religie niet vinden kunt. Soms zou ik wensen dat er een forse orthodox-christelike socialistiese partij in ons land mogelik ware. Maar ik zie de mogelikheid niet. Een

prachtige kans die de toenmalige Bond van Christen-Socialisten in de oorlogsjaren had, is wel ontstellend stumperig benut. Bovendien: men zou *politiek* moeten voeren, en dominees zijn daarvoor ongeschikt (ze mislukken bijna allen)..."[7]

Omstreeks diezelfde tijd ging Banning in op De Ligts boek *Nieuwe vormen van oorlog en hoe die te bestrijden* (1927).[8] In zijn sympathiserende bespreking stelt Banning dat De Ligt wel 'nuchter zakelik' realist wil zijn, maar in wezen de extreme idealist van vroeger was gebleven. Hij voegt daaraan toe: "De Ligt houde mij ten goede: waar hij zo scherp is in z'n kritiek op allerlei vals messias geloof, dat hij met z'n "realisme" telijf gaat, ware een kritiek op zijn eigen messias-geloof (de Messias is hier het I.A.M.B. en de dienstweigeraars-antimilitaristen) niet overbodig."

Toch was hij dankbaar voor het idealisme van De Ligt met zijn grote, profetische kracht en kon hij ondanks de verschillen van inzicht over christendom en de staatsmacht zijn bespreking afsluiten met de woorden: "Ook, waar ik mij in allerlei dingen anders weet te staan dan de Ligt, beveel ik toch zeer dit boekje aan – juist aan wie anders denken – om z'n geweldige hoeveelheid feitenmateriaal en om het grote menselik hart, dat er in tot uiting komt."

In een later artikel over het geestelijk leven in Nederland geeft Banning zijn visie op De Ligt nog eens bondig weer als hij het 'revolutionair Bollandisme' noemt, dat revolutionaire consequenties trok uit Hegels filosofie. Hij noemt het opvallend dat geen van hen (H. van den Bergh van Eysinga, Clara Wichmann, De Ligt e.a.) bij de sociaal-democratie terecht was gekomen: "Zij was hun te tam, zij zelf waren te aristocratisch-individualistisch."[9]

POLEMIEK

In de jaren dertig hebben De Ligt en Banning twee keer scherp met elkaar gepolemiseerd, waarbij in deze jaren van beslissing de toon zich verscherpte. Banning had zich reeds voor Hitlers machtsovername in januari 1933 indringend tegen het nationaal-socialisme gekeerd, zowel in *Tijd en Taak* als in het boekje *Het nationaal-socialisme*, dat in 1932 verscheen, maar reeds in 1933 een vierde druk beleefde.[10] In dit geschrift wilde Banning allereerst deze beweging begrijpen en verklaren. Hij zag in haar vooral een sociaal-psychologisch reactieverschijnsel, dat kon gedijen door massale gevoelens van wrok, verzet tegen verproletarisering en door een in de oorlog en door het verdrag van Versailles geschonden zelfbewustzijn van een vernederd volk, hetgeen nog versterkt werd door de enorme inflatie en de economische crisis. Het nationaal-socialisme had zijn aanhang vooral in die groepen, die maatschappelijk in de knel zaten en geen perspectief hadden. Het was anti-sociaal-democratisch, anti-semitisch en anti-democratisch en bood in zijn mythen en ideologie aan tallozen een bezielend ideaal. Hitler wist een stuk werk te verrichten dat tot dan niemand tot stand had gebracht.

In zijn beoordeling wees Banning het nationaal-socialisme krachtig af, omdat het in zijn rassenleer, zijn opvattingen over de eer en de macht van het Duitse volk en het afwijzen van universalistische zedelijke beginselen in volstrekte tegenspraak was met het christendom. De bestrijding van het nationaal-socialisme zag Banning liggen in het wegnemen van de oorzaken ervan, waarvoor

de macht vooral bij de leiders van de internationale economie en politiek lag. Het socialisme was ook tekortgeschoten doordat het de anti-kapitalistische gevoelens niet had weten om te zetten in positieve, socialistische, democratisch universeel gerichte opbouw. Tevens ging Banning nog op de vraag in of het nationaal-socialisme ook in Nederland kansen had. Dat was naar zijn mening niet het geval, omdat in Nederland daarvoor de specifieke voedingsbodem ontbrak.

Ook De Ligt had zich al vroeg met fascisme en later het nationaal-socialisme bezig gehouden. Zo had hij in een in 1928 op Barchem gehouden lezing van het fascisme gezegd: "Het fascisme woekert ten nadele der persoonlijkheid en zal de mensen wezenlijk ontgeestelijken."

De Ligt zag fascisme, sociaaldemocratie en communisme echter min of meer als familie: "Ze stuwen alle in de sociaalpsychologisch noodlottigst denkbare richting: staatssocialisme." Hen bond de 'gezagsvergoding'.[11]

In zijn latere geschriften brengt De Ligt als zijn mening naar voren dat het fascisme de uitkomst is van een tot wanhoop geraakte bourgeoisie, die bij de praktische en morele ontreddering van het moderne kapitalisme teruggrijpt op feodale machtsmiddelen van geweld en dictatuur. Het is echter ook voorbereid door de sociaal-democratie, door diens leiders- en partijideologie en haar ingroeien in de natie. Een ander punt in De Ligts beschouwingen is dat hij er zich tegen verzet om alleen in Duitsland een vijand van de mensheid te zien. De democratische landen kenmerken zich eveneens door imperialisme en derhalve is bijvoorbeeld ook Nederlands neutralisme niet veilig voor Engeland. Ook zag De Ligt het fascisme als reëel gevaar in Nederland, waarvoor hij wees op allerlei repressieve maatregelen, waaronder censuur en het verbieden van vergaderingen. Wel was het veel tammer, gezien de Nederlandse cultuur, dan in Duitsland. De Ligt kwam op voor geweldloze vormen van directe actie tegen Hitler.[12]

Deze elementen vinden we terug in de uitvoerige bespreking die De Ligt aan Bannings boekje wijdde.[13] Naar zijn mening had Banning een even sterk als zwak boekje geschreven: "Sterk, omdat de schrijver den beschreven tegenstander recht laat wedervaren. Bovendien is het algemeen begrijpelijk, en goed van stijl. Ter eerste kennismaking met het nationaalsocialisme kan het slechts worden aanbevolen. Hoe meer het daartoe verspreid wordt, des te beter. Zwak, omdat de schrijver tegenover wat hij terecht in het nationaalsocialisme waardeert, niets weet te stellen, dan de heldhaftigheidvan het opportunisme, en een soort vlucht in een lam gerekt christendom. Zwak ook, omdat het betrekkelijk gelijk van Hitler ten opzichte der sociaaldemocratie, waardoor hij juist zijn grootste kansen kreeg, onderzocht noch erkend wordt."

Vooral op dit laatste richtte De Ligt zijn pijlen: door de armzalige geestesgesteldheid van de Duitse socioaaldemocratie, het ingegroeid zijn van haar leiders in het burgerlijk-economisch stelsel, haar 'bonzokratie' en bureaucratie, haar onmacht om nieuwe morele en sociale waarden voort te brengen kon het nationaal-socialisme zijn grootste kansen krijgen. Ook in Nederland vertrouwde de sociaal-democratie te veel op de parlementaire democratie en op de massa en paste zij zich aan het moderne kapitalisme en imperialisme aan. Tevens hield de sociaaldemocratische

leiding ook in Nederland stelselmatig af van alle directe actie. Ook was het een tekortkoming dat Banning niet waarschuwde tegen het fascistische gevaar in Nederland zelf.
In *Bevrijding* van april 1934 kwam De Ligts bespreking in discussie. Allereerst was er een reactie van L. Pijlman ('Droom en daad'), waarop De Ligt reageerde ('Tragiek, heroïsme, fataliteit en aktie'), een reactie van Banning ('De Ligt's kritiek') en ten slotte een dupliek van De Ligt ('Misverstanden'). Ik richt mij op de laatste twee artikelen.
Banning schreef dat hij met tegenzin reageerde. Vanwege de toon, maar vooral op twee zakelijke gronden. Ten eerste omdat De Ligt het boekje had aangegrepen om hem te kapittelen over zijn sociaaldemocratische overtuiging en ten tweede omdat hij zich afvroeg wat een uiteenzetting voor zin had als de sociaaldemocratie als verrader werd gezien. Hij repliceerde dat hij elders was ingegaan op het falen van de sociaaldemocratie als stelsel tegenover de gebeurtenissen van de laatste kwart eeuw.[14] Maar niet alleen zij had gefaald: ook het Duitse communisme en De Ligts anarchistische en antimilitaristische groepen. Wat betreft de opvatting over de staat, onderschreef Banning de visie dat deze op onderdrukking en geweld berustte, maar dat daarmee niet alles was gezegd. Zij omvatte ook het begin van een rechtsorde, die door politieke machtsvorming uitgebouwd moest en kon worden. Het parlement was niet het geneesmiddel tegen alle kwalen, maar wel een belangrijk middel. Ook was er verschil in waardering van het compromis: ook hier konden zij gezien De Ligts uitlatingen elkaar niet naderen. De Ligt was een absolutist, die de noodzaak en zelfs zedelijke waarde en hoogheid van het compromis niet kon zien.
Kern van De Ligts reactie was dat ondanks bijkomstige deugden de hoofdstrekking van de sociaaldemocratie principieel fout en praktisch verderfelijk was. Ook het anarchisme had fouten, maar deze waren wezenlijk bijkomstig, doch daarom niet minder fataal.
In het anarchisme ging het "om zelfontwikkeling, zelfbevrijding, zelfverwerkelijking en vrij wederkerig dienstbetoon. En voor zoover die aanwezigheid blijken, zijn wij altijd bereid in de betrokken opzichten krachtig samen te werken." Gezien de gevaarlijke gemeenschappelijke vijand bleef De Ligt hopen op "een daadwerkelijk eenheidsfront van al wat socialist en anarchist" was. Hoe krachtiger ook Banning hierbij daadwerkelijk behulpzaam wilde zijn, des te liever het hem was.
In zijn reactie had Banning echter al geschreven: "Tien jaar geleden zou ik aan het bovenstaande hebben toegevoegd: wat wij óók nodig hebben is een besef, dat wij in beslissende uren op elkaar moeten kunnen rekenen. Nu zeg ik dat niet meer. Het behoort tans tot de onreëel geworden verwachtingen."

KLEINBURGER

Nog een keer, maar nu minder uitvoerig, zouden De Ligt en Banning de degens kruisen. Aanleiding hiervoor was de bespreking door De Ligt van het boek *Christus nochtans* van A.R. de Jong. Deze boezemvriend van De Ligt, gezamenlijk hadden zij gestreden in de BCS, was na enige religieuze omzwervingen tot een overtuiging gekomen waarin de Christusfiguur centraal stond. In een bespreking in *Bevrijding* zag De Ligt hierin een terugval: De Jong toonde zich in zijn boek een waarachtig klein-

burger, zoals hij altijd was geweest.[15] Dit wekte de toorn van Banning, die in *Tijd en Taak* van 15 januari 1938 opkwam tegen de suggestie die hij gelezen had in het betoog van De Ligt, dat geloof in Christus een terugval tot het kleinburgerlijk niveau betekende. Hij drukte een fragment uit De Ligts christen-socialistische periode, uit *Christenrevolutionair* (1915), af en vroeg of dit fragment ook van kleinburgerlijkheid getuigde.

In zijn reactie in *Tijd en Taak* van 29 januari 1938 repliceerde De Ligt dat hij het woord kleinburgerlijkheid niet negatief had bedoeld. Hij zag in De Jong een moreel hoogstaande kleinburger, die echter zaken eenzijdig moreel bezag en als denker zwak was.

De verschillen in denkwijzen en opvattingen worden nog eens goed duidelijk in de vergeefse pogingen die De Jong deed om Banning bij de door hem opgezette Open Religieuse Gemeenschap in Haarlem te betrekken. Banning was daar na de bezetting voorganger bij de Vereniging van Vrijzinnig-Hervormden in dezelfde plaats geworden, omdat het werk van de Arbeiders Gemeenschap der Woodbrookers niet meer voortgezet kon worden. Banning reageerde negatief op het verzoek en zag in De Jongs werkwijze een uiting van individualisme.[16] De Jong luchtte zijn hart tegenover Joh. E. Post. Deze niet onbemiddelde zakenman, overtuigd religieus-socialist, was met De Jong (en vroeger ook De Ligt) bevriend en had goede contacten met Banning, omdat hij regelmatig in Barchem kwam. Hij fungeerde als een soort brugfiguur tussen religieus-anarchistische personen als De Jong en De Ligt enerzijds en sociaal-democraten als Banning anderzijds.[17]

In een brief aan Banning d.d. 15 november 1940 schreef Post dat hij van De Jong gehoord had, dat Banning toenadering definitief had afgewezen. Hij schrijft dan vervolgens: "En nu is me een raadsel, dat je steeds volhardt in de meening, dat "de organisatie" *de* weg is (partij, kerk of wat ook), en al je streven richt op het doel der concrete gestalte van datgene wat ons beweegt, m.a.w.: vormgeving (altijd noodzakelijk betrekkelijk) van het bewegende, terwijl *ook* concreet en bewust uitgangspunt kan zijn, het bewegende zelf, met vertrouwensvol *afwachten*, welken vorm dit zal verkrijgen, organisch gegroeid.

Dit laatste vond ik bij typische figuren als De Ligt en De Jong. Het is me dus nimmer gelukt hier toenadering te wekken; ik vrees zelfs geen begrip."

In zijn reactie hierop stelde Banning dat hij organisatie enz. niet overschatte, maar dat hem de nood van het volk als geheel bewoog: "Daarom stel ik steeds: kernvorming *in* en niet buiten de massa." (brief 16 november 1940)[18]

Ook deze correspondentie maakte duidelijk: er was een kloof zonder brug ontstaan.

De Ligt was inmiddels zoals gemeld op 3 september 1938 overleden. Ik begon met het citeren van Bannings in memoriam in *Tijd en Taak* van 10 september 1938. Ik eindig ook met een citaat eruit: "Maar nu de dood dezer strijder velde, staat hoog boven alle geschillen uit zijn vlammende menselijkheid. Zeker, hij was waarlijk niet zonder eenzijdigheid, en uiteraard niet zonder gebreken, maar hij was nobel en groot. Daar onmiddellijk mee verbonden: zijn niets ontziende en door niemand en niets te weerhouden waarachtigheidsdrang. Zeker, daardoor heeft hij wel gekrenkt en gegriefd, maar wie zou zijn waarheidsliefde kunnen betwijfelen?"

NOTEN

1. W. Banning, 'B. de Ligt', in: *Tijd en Taak* 10 september 1938.
2. Er is een uitgebreide literatuur over Banning, waarvan ik hier slechts noem: *Terugblik en perspectief. Willem Banning 1888-1971* (met daarin opgenomen Bannings levensherinneringen geschreven t.g.v. zijn zeventigste verjaardag); H. Zunneberg, *Willem Banning (1888-1971)*, Utrecht 1978; H. van Wirdum-Banning, *Willem Banning 1888-1971*, Amersfoort 1988; Rob Hartmans, lemma W. Banning, in: *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Deel 6*, pp. 16-23.
3. Zie hierover: J.L. van Tricht, 'Bart de Ligt in "Barchem"', in: *Bart de Ligt 1883-1938*, Arnhem 1939, pp. 212-215. Van Tricht, een gewezen predikant, was erg actief op Barchem, persoonlijk met De Ligt bevriend en als directeur van uitgeverij Van Loghum Slaterus uitgever van een aantal van De Ligts boeken en van vele andere auteurs in vrijzinnig-protestants en religieus-humanistisch Nederland, waaronder ook die van Banning. Zie ook: J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Barchem-beweging MCMVIII-MCMLVIII*, z.p., 1958, pp. 73, 144, 149, 207.
4. Zie met verdere verwijzingen: Herman Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren. Het christen-socialisme van Bart de Ligt*, Baarn 1994, pp. 97/98.
5. Thema was toen 'De Wedergeboorte van Maria', later uitgewerkt in zijn gelijknamig boek (1926). Voor de historische fijnproevers meld ik dat Arthur (Müller-)Lehning hier De Ligt voor het eerste hoorde spreken. Zie zijn *Prometheus en het recht van opstand. Essays en commentaren III*, Baarn 1987, p. 39. Ook De Ligts *Wereldcrisis en wijsbegeerte* (1928) vindt zijn oorsprong in teksten die ook op Barchem zijn voorgedragen. Weer een andere lezing handelde over 'Mijn kijk op de cultuur' (afgedrukt in *Naar een vrije orde. Bloemlezing uit de werken van Bart de Ligt*, Arnhem 1951, pp. 153-166).
6. W. Banning, *Geloof en Arbeid. Een inleiding tot het Nederlandse religieus-socialisme*, Amsterdam 1935, p. 5/6. Vgl. ook: idem, *Terugblik en perspectief*, pp. 40/41. Enka komt in haar *Religieus-Socialistische Stroomingen in Nederland* (Baarn 1920) tot soortgelijke observaties wat betreft het verschil in geestessferen (pp. 9-14).
7. J. de Bruijn (red.), *Brieven aan Buskes. Een keuze uit het archief van dr. J.J. Buskes (1899-1980)*, Amsterdam 1990, p. 23. Vgl. J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, Amsterdam 1963 (vierde druk), pp. 228/229; idem, *Vier vrienden*, Apeldoorn 1971, p. 145.
8. W. Banning, 'Personen en standpunten', in: *Barchem Bladen* 4e jaargang no. 7, april 1929, pp. 228/234. Over De Ligt: pp. 230/231 (daar ook de nog te volgen citaten).
9. W. Banning, 'Vijf en twintig jaar geestelijk leven voornamelijk in Nederland', in: *Ir. J.W. Albarda. Een kwart eeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandse arbeidersklasse*, Amsterdam 1938, pp. 229-247 (citaat p. 234). Hier maakt Banning een vergissing wat betreft Van den Bergh van Eysinga: deze was lid van de SDAP, maar verliet deze partij nadat deze ingestemd had met de mobilisatie na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Wel is juist dat Van den Bergh van Eysinga het reformisme van de SDAP afwees.
10. W. Banning, *Het nationaal-socialisme*, Arnhem 1933 vierde druk (1932). Zie ook: Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, Utrecht/Antwerpen 1973, pp. 84/84; Willem Bouwman, '*Tijd en Taak*, blad voor Bannings idealen', in: G. Harinck/D.Th. Kuiper (red.), *Anderhalve eeuw protestantse periodieke pers*, Zoetermeer 1999, pp. 108-134 (pp.122-125).
11. 'Mijn kijk op de cultuur', in: *Naar een vrije orde*, pp. 153-166 (citaten pp. 158 resp. 160).
12. Uit de vele publicaties noem ik: 'Fataliteiten', in: *Bevrijding* juli 1932; 'Het fascistisch gevaar', in: idem april 1933; 'Op! Voor de maatschappelijke democratie', in: idem mei 1933; 'Geen nieuwe zondebok', in: idem juni 1933; 'Gewapende defensie tegen Hitler?', in: idem november 1933; 'Het veertigste congres van de S.D.A.P.', in: idem mei 1934; *Waarop het fascisme stuit*, Amsterdam 1934; *De overwinning van het geweld*, Utrecht 1934 (o.a. pp. 26/27; 64 e.v.); *Het einde van Nederland's onafhankelijkheid en neutraliteit*, Nieuwe Niedorp 1934; *Nationaal socialisme of vrij socialisme*, Amsterdam 1935.
13. 'Banning's boekje', in: *Bevrijding* januari 1934. De Ligt gebruikte de vierde druk.
14. In het artikel 'Hoe hebben wij de Duitse gebeurtenissen te verstaan?' (*De Socialistische Gids, oktober 1933). Dit drukte De Ligt in zijn geheel in Bevrijding* af na zijn reactie op Banning.

15. 'Terug tot Christus?', in: *Bevrijding* januari 1938. Zie hierover: Herman Noordegraaf, *A.R. de Jong (1883-1970). Revolutionair predikant en religieus bezieler*, Gorinchem 1998, p. 107.
16. Zie onder verwijzing naar de correspondentie: Herman Noordegraaf, *A.R. de Jong (1883-1970)*, pp. 116/117.
17. Zie over Post (1880-1945): Noordegraaf, op. cit., p. 83. Hij was de vriend van Henriette Roland Holst; een vriendschap die nog aan intensiteit won na het overlijden van haar man Rik. Zie: Elsbeth Etty, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952*, Amsterdam 1996, pp. 486/487.
18. De brieven zijn te vinden in het archief Joh. E. Post in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

ANARCHISME
vervolg van pag. 22

schap. Maar dat niet alleen. Het moet maatschappelijke arrangementen opleveren die voorkomen dat mensen in situaties *kunnen* worden gebracht die gelegenheid geven dat de een de ander kan uitbuiten of kan knechten. Dit zal het resultaat moeten zijn van fundamentele maatschappijverandering.
In een tijd waarin vrijheid zo onder druk staat en de ruimte voor fundamentele maatschappijverandering zo gering is, ligt het voor de hand dat maatschappijkritiek en opkomen voor de vrijheid de overhand heeft - wat geldt voor ieder vrijheidsminnende persoon - anarchist of niet.
Dit brengt ons bij een van de kernvragen van constitutionalisten: wie controleert de regeerders? Dat is een vraag waarmee anarchisten zich ook bezighouden als zij een organisatie opzetten. Wie de slogan aanheft 'Alle macht aan de raden!', zal even zo vaak roepen: de macht van de uitvoerders (het dagelijks bestuur) in de raden is onderhevig aan directe controle van het instellende orgaan (het algemeen bestuur). Die machtsbeteugeling komt tot uitdrukking in vormen als directe democratie, direct terugroepingsrecht van het algemeen bestuur van gemandateerden, gebonden mandaat van vertegenwoordigers. We hebben hier even zovele constitutionele elementen in een anarchistisch organisatietype te pakken. Ik heb er daarom geen moeite mee dat een van de specialisten in het staatsrecht diens bijdrage in de bovengenoemde bundel eindigt met op te merken, dat het constitutionalisme (in de zin van bestudering van machtsbeteugeling ten behoeve van de bescherming van de vrijheid van het individu) in het verlengde van het anarchisme ligt. In dezelfde bundel merk ik op dat onder een bepaalde gezichtshoek zelfs van een synergie tussen beide sprake kan zijn. Het ontgaat mij daarbij ten ene male wat daaraan dodelijk is voor het anarchisme.
Het anarchisme als uitdrukking van de hartstocht voor vrijheid, bedient zich mede - als je het zo personifieert - van constitutionele middelen om anarchistische organisatievormen te vrijwaren van ongewenst gebruik van macht. Van een dodelijke omarming is dus geen sprake. Integendeel.

MILIEUPROBLEMATIEK ONOPLOSBAAR DOOR GROEIENDE OVERCONSUMPTIE

Marius de Geus

Op tal van gebieden blijft er een wereld van verschil heersen tussen de officieel door de overheden nagestreefde doelstellingen en de feitelijke ontwikkelingen op milieugebied.[1] Vanuit een groen en libertair perspectief lijkt het er sterk op dat de beleidsvormen en strategieën van westerse landen niet voldoende zijn om de huidige milieuproblemen beheersbaar te maken en er voor te zorgen dat een ecologisch verantwoorde maatschappij in zicht komt.[2] In deze bijdrage wil ik onderzoeken wat de belangrijkste redenen zijn dat het overheidsbeleid op het gebied van natuur en milieu niet werkelijk effectief is. Wat zijn de belangrijkste argumenten voor en tegen het sturen van het consumentengedrag en het streven naar fundamentele veranderingen in consumptiepatronen?

Al in 1973 signaleerde de Amerikaanse theoreticus Garret Harding de universele assumptie dat voor het milieuvraagstuk een technische oplossing mogelijk is (Hardin 1973: 133-134). In de huidige tijd benaderen westerse liberale democratieën milieuproblemen niet alleen impliciet maar ook expliciet als technische problemen die met behulp van wetenschap en technologie zijn te verhelpen: een verandering van menselijke waarden of ideeën van moraliteit wordt door hen dan ook niet nodig geacht.

De verantwoordelijke politici claimen dat innovatievermogen en technologieontwikkeling de centrale concepten van het milieubeleid zijn en de sleutel vormen om milieuproblemen op te lossen. In de beleidsstukken wordt een groot aantal 'denkbare' technologische doorbraken voor verkeer en vervoer en energieopwekking genoemd, waaronder auto's met een extreem laag energieverbruik, ultralichte treinen, waterstof als energiedrager, accu- en zonneceltechnologie en verbeterde elektronische communicatiesystemen met een transportremmend effect.[3]

Door de groene en libertaire beweging wordt echter - naar mijn mening terecht – sterk betwijfeld of deze technologie op tijd beschikbaar zal komen, betaalbaar zal zijn en voldoende effect zal opleveren. Hier overheerst het idee dat de onzekerheid over technologie-ontwikkeling buitengewoon groot is en dat technologie bovendien hoogstens een deel van de milieuproblemen kan oplossen. Katalysatoren, filters en rookgasreinigers vormen bijvoorbeeld na gebruikt te zijn zelf weer een nieuw afval- en milieuprobleem. Ook wordt het effect van technologische oplossingen in veel gevallen na verloop van tijd teniet gedaan door de 'groei' van productie en consumptie.

Telkens wordt duidelijk dat de westerse overheden onvoldoende beseffen dat het milieuvraagstuk in essentie niet een 'technisch' maar een 'cultureel' probleem is. Dit is het geval ondanks de wel degelijk bestaande kritiek vanuit eco-filosofische hoek dat een fundamentele verandering van het menselijk gedrag noodzakelijk is, die diep zal ingrijpen in onze algemene waarden- en normensytemen (Thoenes 1990: 256).

Een concrete verbetering van de natuurlijke leefomgeving vereist stringente maatregelen voor de producenten van goederen en waren, maar óók voor de consumenten.

Welke hedendaagse trends vergroten de noodzaak om te komen tot fundamentele veranderingen van individuele levensstijlen in de westerse wereld?
* De scenario's van de IPCC (International Panel of Climate Change) maken duidelijk dat er sprake is van een doorgaande *groei van de wereldbevolking* naar negen tot elf miljard personen in het jaar 2050. Dit bevordert de behoefte aan ruimte en een algemene trend tot verstedelijking. In combinatie met een toenemende consumptieve vraag zal dit leiden tot wereldwijde economische groei, een toenemend verbruik van natuurlijke hulpbronnen voor productie en transport en een vermindering van biodiversiteit (RIVM 2000: 44, 237).
* Het westerse cultuurtype met de nadruk op individualisme, bezitsdrang, luxe, comfort en gemak raakt steeds verder over de wereld verspreid. De verlangens, behoeften, aspiraties van de welvarende westerse mens worden door de massamedia (tv, internet) over de hele wereld doorgegeven en *stimuleren de vraag naar energie-intensieve consumptiegoederen, diensten en leefstijlen.*
* In de westerse wereld zijn de gezinsinkomens sterk gestegen door de (vaak) dubbele inkomens en de algemene welvaartsgroei. Door deze *groei van de inkomens* zijn de consumptieve bestedingen per persoon aanzienlijk toegenomen. Hetzelfde wordt voor de toekomst voorspeld: "De uitgaven voor wonen, vrije tijd binnenshuis, vrije tijd buitenshuis en vakantie zullen naar verwachting sterk toenemen" (RIVM 2000: 56). In de rijke landen zullen de luchtvaart en het hogesnelheidsverkeer sterk groeien, terwijl ook in de lage inkomenslanden de personenmobiliteit zal stijgen. In de periode tot 2050 wordt een 'verviervoudiging' van de mondiale personenmobiliteit verwacht (RIVM 2000: 46).
* Recent onderzoek toont aan dat het consumentengedrag steeds meer wordt gestuurd door de *vraag naar comfort en gemak.* Dit geldt onder andere voor terreinen als wonen, recreatie en voeding. Op basis van deze ontwikkelingen concludeerde het Nederlandse Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) onlangs: "Veel consumenten verwachten dat de milieuproblemen in de komende 30 jaar technisch kunnen worden opgelost. Het is echter de vraag of de daarvoor noodzakelijke technische oplossingen zonder gedragsveranderingen kunnen en zullen plaatsvinden." (RIVM 2000: 55)
* Het paradoxale feit doet zich voor dat hoewel de individuele consumptieve bestedingen van de burgers toenemen, hun behoeften en begeerten niet afnemen. Zoals de Engelse filosoof Thomas Hobbes al heeft uitgelegd in zijn *Leviathan,* is het geluk van de mens geen statische toestand; de vervulling van de ene wens is enkel de stap naar het ontstaan van *weer een nieuwe wens.* Een fundamenteel probleem van de moderne mens is dat de bevrediging van de ene consumptieve behoefte alleen maar leidt tot het ontstaan van nieuwe begeerten bij de consument. Door de onverzadigbare behoeftes kan geen toestand van overvloed worden bereikt en worden telkens opnieuw vormen van schaarste gecreëerd (zie ook Achterhuis 1988).

Wie deze trends en ontwikkelingen in ogenschouw neemt, zal zich realiseren

dat veel meer aandacht wenselijk is voor de bijdrage van individuele consumenten aan milieuvervuiling en natuurvernietiging.

KEUZEVRIJHEID

Waarom zijn westerse overheden terughoudend geweest om beleid te ontwikkelen dat de keuzevrijheid van burgers beperkt en de individuele consumptieniveaus verlaagt? Deze weigering om van bovenaf te komen tot consumptievermindering en het milieuprobleem te benaderen via de zogenaamde 'vraagkant', kan op verschillende manieren worden verklaard.

Om te beginnen ligt het niet voor de hand van overheden die zèlf verslaafd zijn aan economische groei en expansie te verwachten dat zij de burgers aanzetten om minder te gaan besteden en consumeren. In veel opzichten is economische groei een noodzakelijke voorwaarde geworden voor verzorgingsstaten. Een groei van 2 à 3 procent is nodig om een verbetering van de materiële positie van de burgers mogelijk te maken, de stijgende sociale uitgaven betaalbaar te houden en verdelingsproblemen tussen arm en rijk te voorkomen. Om de economie draaiende te houden, is een aanpassing naar beneden van het consumptiepatroon van de burgers ongewenst en zelfs gevaarlijk voor de economische stabiliteit. Het is juist de onstuitbare 'vraag' van de consumenten die de groei van de economie aan de gang houdt en maakt dat de welvaartsstaat floreert, althans in materiële zin.

Daarnaast begrijpen politici beter dan ooit te voren dat de meerderheid van de bevolking van de westerse maatschappijen primair is gericht op een comfortabel bestaan. De Amerikaanse econoom John Kenneth Galbraith constateerde dit al eerder in zijn The *Culture of Contentment.* Het is de grote middenklasse die tevreden is met de bestaande situatie en die probeert om de status quo van hoge consumptieniveaus veilig te stellen.

Milieuvervuiling, schaarste aan hulpbronnen en bedreigde biodiversiteit mogen – althans volgens groene critici – een werkelijke noodzaak creëren voor veranderingen in de bestaande productie- èn consumptieniveaus, maar in de praktijk lijken de regeringen zich stelselmatig aan te passen aan de verlangens van de tevreden meerderheid. Galbraith stelt dat de tevreden meerderheid vooral geneigd is om te kiezen voor het uitstellen van handelen, in het bijzonder waar het gaat om milieugevaren op de lange termijn, zoals de opwarming van de aarde en klimaatverandering (Galbraith 1992: 20-21).

Tevens worden in westerse landen status en identiteit vooral gezocht in eigendom en bezit. Teneinde zich van de anderen te kunnen onderscheiden, verlangen de burgers naar bezittingen en opvallende vormen van consumptie. Tot voor kort was een overvloedige levensstijl alleen voorbehouden aan een elite, maar in de moderne tijd ontlenen steeds grotere groepen hun identiteit en zelfrespect aan materiële welvaart en consumentisme (Thoenes 1990: 259-260).

In de westerse wereld zijn zelfbeperking en matigheid niet langer de centrale waarden in een tijd die wordt gekenmerkt door luxe en overvloed. Ideologie-overdragers als MTV en TMF leren onze kinderen dat het uitgeven van geld een 'bevrijdende ervaring' kan zijn en de luxueuze levensstijl van popsterren en andere idolen wordt hen voorgehouden als hèt na te streven doel in het

leven. Hun belofte is dat consumptie ons zal voorzien van respect, macht, voldoening, afleiding en plezier: het uitgeven van geld, het leiden van een luxeleven en het houden van spectaculaire vakanties in verre oorden zijn de nieuwe norm geworden voor zowel jong als oud.

Volgens econome Juliet Schor in haar boeken *The Overworked American* (1991) en *The Overspent American* ((1999) zijn veel leden van de middenklasse slachtoffer van de verraderlijke cyclus van werken en uitgeven. Er bestaat bij hen een sterke neiging om langer te werken om meer te verdienen teneinde meer te kunnen consumeren en eigen bezit te vergroten. In de westerse wereld is de waarde van werk steeds meer toegenomen, terwijl de waarde van vrije tijd geleidelijk is afgenomen (Schor 1991: 107-112).

Een punt van zorg is dat op maatschappelijk niveau de hoeveelheid vrije tijd is afgenomen, terwijl over het geheel genomen het geluksgevoel van de bevolking is gedaald: mensen raken gespannen en depressief door de hoge werkdruk en het feit dat de beloften van een hoog consumptiepatroon vaak ondeugdelijk blijken en tot teleurstellingen leiden (Schor 1991: 115-116).

De westerse overheden hebben altijd benadrukt dat de vrijheid om te consumeren het kapitalistische systeem draaiend houdt en een onvervreemdbaar recht van de individuele burger vormt: de vrijheid om te consumeren kan worden gezien als de uitdrukking van het op de Engelse filosoof John Locke gebaseerde liberale principe van het waarderen van 'life, liberty and the pursuit of happiness'.

Tot slot speelt een rol dat algemeen de markt wordt beschouwd als het meest betrouwbare sturingsmechanisme. Het vertrouwen in de zelfregulerende marktsamenleving is na het échec van de centraal geleide economieën in het Oosten groter dan ooit te voren. Het staat bijna niet meer ter discussie dat de productie en distributie van goederen het meest effectief en efficiënt kan geschieden op basis van het marktmechanisme.

Dat een markteconomie verslaafd is aan economische groei, leidt tot afwenteling van externe kosten en de burger stimuleert tot consumeren, wordt over het algemeen niet ontkend. Men vreest echter de gevolgen van het bewust doorberekenen van alle milieukosten aan de producent en het temperen van het consumptieve gedrag van de burgers door grootschalige ecologische belastingheffingen. Vandaar dat overheden een uiterst terughoudende positie innemen en geen grote nadruk leggen op zelfbeperking en matiging van de kant van de producenten en consumenten.

VOOR EN TEGEN

Het fundamentele dilemma van duurzame ontwikkeling is dat er sprake is van hardnekkige milieuproblemen op wereldschaal (klimaatverandering, het verdwijnen van tropische bossen en afname van biodiversiteit, etc.), terwijl de westerse landen blijven vertrouwen op technologische oplossingen die de vrijheid van de burger en hun levensstijlen niet aantasten.

Aan de ene kant zijn er in verschillende landen eenvoudig te bereiken 'symbolische' veranderingen gerealiseerd, zoals het verminderen van watergebruik en het beperken en scheiden van huisafval. Aan de andere kant blijken de burgers op wereldschaal niet bereid om beperkingen te aanvaarden op die terreinen

die werkelijk gevolgen hebben voor zowel het milieu als hun levensstijl, zoals bij voorbeeld op het gebied van automobiliteit of het maken van verre vliegvakanties.
Onderzoek toont aan dat een meerderheid van de bevolking dit beschouwt als 'private' activiteiten die niet behoren tot het publieke domein van moraliteit en die zich niet lenen voor regulering met behulp van sociale beleidsinstrumenten. Telkens wordt door wetenschappers de conclusie getrokken dat in de praktijk van alledag milieuoverwegingen geen prioriteit hebben in het geval van mobiliteit of vakantiebeslissingen (Aarts, Pellikaan, Van der Veen 1995: 176-177 en Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) 1999: 115-124).

Wat zijn nu de belangrijkste argumenten voor de noodzaak om doelbewust het consumentengedrag te sturen en te streven naar fundamentele veranderingen in consumptiepatronen in de nabije toekomst?

1. Het belangrijkste argument dat pleit voor het ingrijpen door de overheid is dat een groot deel van de effecten van het huidige milieubeleid - ondanks alle technologische vooruitgang – wordt tegengewerkt door specifieke maatschappelijke ontwikkelingen, zoals groei van de bevolking en een onophoudelijke toename van energieverbruik en het gebruik van de auto en het vliegtuig. Het is inmiddels wel duidelijk geworden dat de mogelijkheden van schone technologie niet onbeperkt zijn. Wat aan de ene kant wordt gewonnen (in het geval van auto's: minder luchtweerstand, efficiëntere motoren), gaat aan de andere kant weer verloren (toenemend gewicht door nieuwe veiligheidsmaatregelen, airbags, airconditioning, etc.) en het feit dat de burgers hun vrijheid gebruiken en hun auto's vaker en over langere afstanden gebruiken. Hetzelfde is gebeurd op het gebied van vliegverkeer: de vliegtuigen zijn zuiniger en stiller geworden, maar de gevolgen van deze ontwikkelingen werden volledig teniet gedaan door de scherpe toename van de vliegmobiliteit van de burgers.

2. Zelfs de meest verstokte aanhangers van het vrije marktprincipe moeten toegeven dat het hooggewaardeerde recht om vrij te handelen en te consumeren niet onbeperkt kan zijn. Luxe, comfort en gemak voor het individu zijn niet onder alle omstandigheden aanvaardbaar, wanneer zij onvermijdelijk leiden tot een concrete aantasting van de leefomgeving van de andere burgers. Volgens de bekende liberale filosoof John Stuart Mill in zijn *On Liberty* is de individuele vrijheid om te handelen niet ongelimiteerd, maar wordt deze beperkt door het zogenaamde 'schadeprincipe'. Met andere woorden: wanneer er sprake is van een duidelijk risico van schade aan de leefomgeving, dan mag de gemeenschap ingrijpen en de vrijheid van het individu beperken.

En wat zijn de belangrijkste argumenten tegen sturing?

1. Een gebruikelijk argument tegen overheidsingrijpen is dat in een liberale democratie de burgers 'autonoom' zijn en het recht hebben om te leven op basis van hun eigen voorkeuren, wensen, en consumptieve verlangens. Dit houdt in dat de staat de vrijheid van het individu dient te respecteren en de consumptiepatronen en gekozen levensstijlen aan de individuele burgers zelf dient over te laten. Consumptiebeslissingen en keuzen van levensstijl behoren in beginsel tot het privê-domein van het individu waar de staat zich niet

mee dient te bemoeien. Om deze reden zal in een wereld met een steeds meer individualistische en materialistische cultuur het sociale draagvlak voor beperkende consumptieve maatregelen niet erg groot zijn. Onder deze omstandigheden zal de individuele vrijheid om te handelen veelal de voorkeur krijgen boven het belang van een schoner milieu.

2. Een tweede argument tegen actief ingrijpen door de overheid heeft te maken met de al eerder genoemde wereldwijde tendens om te vertrouwen op het marktmechanisme. Een marktgeoriënteerde economie staat op gespannen voet met het idee van overheden die besluiten om in te grijpen in het consumentengedrag en die onze vaak 'inhalige' waarden en normen willen veranderen. Bovendien zijn in de moderne maatschappij de overheden en producenten over het algemeen meer bezorgd over de 'economische' risico's van het vrije markt kapitalisme dan over de 'ecologische' risico's. Zoals de Duitse socioloog Ulrich Beck heeft beargumenteerd, zijn overheden en producenten eerder bereid ecologische risico's te aanvaarden dan het risico van afnemende vraag, een vermindering van consumentenuitgaven en een lagere groei van het Bruto Nationaal Product. Wat het meest wordt gevreesd is een uitval van de consumentenvraag, het in elkaar storten van de economische markt en het teruglopen van het geïnvesteerde kapitaal (Beck 2000: 19-85).

Al met al leiden deze argumenten pro en contra tot een situatie van besluiteloosheid. Het lijkt er op dat voor politici, het bedrijfsleven en de meerderheid van de burgers de logica van 'niet-handelen' onvermijdelijk is. Hoewel er zeker een grote bezorgdheid heerst over milieuproblemen, hebben de westerse liberale staten vooral gekozen voor 'cosmetische' oplossingen en hebben zij inderdaad geprobeerd vergaande maatregelen zo lang mogelijk te vermijden (Galbraith 1992: 20-21). Het mag waar zijn dat westerse overheden zich steeds meer bewust worden van de gevaren van het uitstellen van handelen en de vele moeilijke keuzen die gemaakt moeten worden, maar zij hebben nog steeds niet besloten om de bescherming van natuur en milieu consequent te stellen 'boven' de vrijheid van de burgers in hun rol als hedonistische consumenten.

ECOLOGISCHE CULTUUR

Ik besef heel goed dat er geen eenvoudige oplossingen bestaan om culturele doorbraken te realiseren op het gebied van houdingen ten opzichte van de natuur, levensstijlen en algemene consumptieniveau's. Wat hier volgt, is hooguit een eerste aanzet om de cultuur te 'ecologiseren' en om oplossingen te vinden voor het milieuvraagstuk vanuit het perspectief van de minder consumerende burger, oftewel de 'vraagkant'.

Mijn uitgangspunt is dat westerse overheden niet alleen verantwoordelijkheden hebben ten opzichte van de huidige generatie, maar ook ten opzichte van de kwetsbare toekomstige generaties. Wie dit in overweging neemt, zal inzien dat de hedendaagse overheden de plicht hebben om offers te vragen aan de consumenten, waardoor deze ertoe overgaan hun materiële consumptieniveaus te verminderen. In dit verband hebben de overheden de taak om de noodzaak van deze offers overtuigend te 'bewijzen' en zullen zij veel aandacht moeten besteden aan het geven van informatie over de ecologische kosten van milieu-

onvriendelijk gedrag om de consument te overtuigen.
Het onderzoek naar de effecten van milieubeleid heeft echter afdoende aangetoond dat voorlichting en educatie alleen nooit voldoende kunnen zijn. De overheden zullen hoe dan ook intensieve en brede maatschappelijke debatten dienen te organiseren waarin zij de burgers kritisch aanspreken op hun gedrag als 'verantwoordelijke' consument. Het ligt voor de hand dat wanneer de burgers actief worden betrokken bij deze open maatschappelijke discussies over de beperking van consumptie en de waarde van verantwoordelijke levensstijlen, zij de voordelen van een andere houding ten opzichte van het gebruiken van hulpbronnen en het omgaan met de natuur zullen inzien. Internationaal wetenschappelijk onderzoek heeft overigens aangewezen dat materialistische levensstijlen over het algemeen niet gelukkiger maken. De toegenomen consumptie en hogere welvaartniveaus van de afgelopen decennia hebben het geluksgevoel van de meeste mensen niet of nauwelijks beïnvloed (Schor 1991: 115-116).
Een veeleisend beleidsprogramma om veranderingen in de ecologische cultuur en het individuele gedrag van de burgers te realiseren zal niet kunnen slagen zonder een uitgebreid systeem van financiële prikkels. De noodzaak om internationale afspraken te maken over het doorberekenen van de ecologische kosten in de prijzen van goederen, artikelen en diensten is evident. In Nederland, België, Denemarken en Duitsland zijn inmiddels resultaten bereikt met het invoeren van eco-taxen op bijvoorbeeld gas- en elektriciteitsgebruik, waardoor de emissieniveaus minder stijl toenemen dan oorspronkelijk werd verwacht.
In sommige sectoren is vooruitgang geboekt, maar het is opmerkelijk dat er nog steeds geen eco-tax bestaat op bijvoorbeeld kerosine en vliegtuigtickets, hetgeen strijdig is met het principe dat de vervuiler dient te betalen. Ook blijft opvallend dat de westerse regeringen tot nu toe hebben geweigerd om de automobiliteit in te dammen en hebben afgezien van een effectieve eco-tax op benzine. De stijgingen van de benzineprijs van de laatste jaren zijn beperkt gebleven en hebben geen consequenties gehad voor het autogebruik. De voormalige Nederlandse minister van Transport, Tineke Netelenbos, heeft in interviews zelfs verklaard dat *het recht op mobiliteit* een 'constitutioneel' recht is.
Een vaak over het hoofd gezien punt is dat de grootschalige introductie van eco-taxen een aantal directe en indirecte 'culturele' consequenties zal hebben. Het is aannemelijk dat de consumenten op den duur geheel andere kosten-baten analyses gaan maken, zich bewuster zullen worden van de ecologische gevolgen van bepaalde producten en diensten en hun levensstijl navenant zullen aanpassen. De hoop en verwachting is dat burgers uiteindelijk hun nieuwe en minder materialistische levensstijlen gaan 'internaliseren' en zich gaan aanpassen aan de meer sobere waarden en normen die nadruk leggen op matiging van consumptie en zelfbeperking.
Hetzelfde geldt voor de strategie van de 'verhandelbare emissierechten'. Na de successen van dit systeem in de Verenigde Staten, bereiden nu Denemarken, Engeland en Nederland een systeem voor waarbij bedrijven vanaf 2008 emissierechten dienen te gaan kopen van de overheid. Het interessante aan dit systeem is echter dat het ook toepas-

baar is op individuele burgers. Personen die weinig vervuiling van het milieu of uitstoot van emissies veroorzaken, kunnen hun 'overblijvende' emissierechten gaan verkopen. Aangezien de overheid ieder jaar de totale hoeveelheid emissierechten vermindert, neemt de druk op de burger om consequent te kiezen voor een duurzame levensstijl en minder consumptieve waarden geleidelijk toe (Aan de Brugh 2002: 14).

Naast deze strategieën zal het echter noodzakelijk zijn om een algemeen proces van scholing en karaktervorming te bevorderen, teneinde een directe en merkbare verandering te bereiken van de materialistische en hedonistische cultuur. Zoals eerder is beargumenteerd door de libertaire sociaal-ecoloog Murray Bookchin kan een inspirerend voorbeeld worden gevonden bij de Grieken. In zijn *Ethica* werkt de Griekse denker Aristoteles een interessante theorie uit over rechtvaardigheid, gematigdheid en bescheidenheid. Naar zijn idee is voortreffelijkheid van karakter een midden tussen twee slechte eigenschappen, "waarvan de ene in een teveel en de ander in een tekort bestaat; en dat zij zo'n midden is komt doordat zij in gevoelens en handelingen in het midden weet uit te komen" (Aristoteles 1999: 71).

In deze Aristoteliaanse visie zijn overvloed, luxe en een materialistische levensstijl geen voorwaarden voor het goede leven: integendeel, zij verhinderen in veel gevallen het menselijk geluk. Grootschalige milieuproblemen zoals klimaatverandering en opwarming van de aarde zullen onoplosbaar blijven zolang overheden blijven volhouden dat het milieuvraagstuk een technisch en niet een cultureel probleem is. Het is gebleken dat verschillende trends en ontwikkelingen maken dat de aandacht meer gericht dient te worden op de rol van de consumenten. Overheden zijn in het verleden opvallend terughoudend geweest met het ontwikkelen van beleidsvormen die leiden tot matigheid en consumptievermindering, maar er zijn goede redenen om dit te veranderen. Het leiden van een overdreven comfortabel en luxueus leven is niet gelegitimeerd wanneer dit leidt tot concrete schade aan de natuurlijke leefomgeving van andere burgers.

Er zijn culturele doorbraken op het gebied van houdingen ten opzichte van de natuur, levensstijlen en algemene niveaus van consumptie noodzakelijk. Dit vereist het verschaffen van betrouwbare informatie over milieuonvriendelijke gedragingen en het organiseren van open en weloverwogen maatschappelijke debatten over de beperking van consumptie. Daarnaast vergt dit een effectief gebruik van eco-taxen en verhandelbare emissierechten en het bevorderen van een algemeen proces van scholing en karaktervorming teneinde de huidige materialistische en hedonistische cultuur te veranderen.

Een ecologisch verantwoorde maatschappij hoeft echter niet te leiden tot een extreem sober of ascetisch bestaan. Het lijkt mij verstandiger om te leren van Aristoteles en op zoek te gaan naar een 'gouden midden' tussen excessief consumentisme aan de ene kant en complete versobering aan de andere kant. Al met al wordt het tijd ons te richten op een diepgaande cultuurverandering en het bevorderen van zelfbeperking en gematigde consumptie bij de burgers.

NOTEN

(1) Dit artikel is gebaseerd op mijn nieuwe boek *The End of Over-consumption: Towards a Life-style of Moderation and Self-restraint;* Utrecht, International Books 2003 en werd in langere vorm eerder gepubliceerd in het Agalev tijdschrift *Oikos,* nr. 24, 1/2003, pp. 72-83. Zie ook *De AS* 141, p. 66. – (2) Ik dank mijn Nijmeegse collega Marcel Wissenburg voor zijn intelligente en humorvolle commentaar op een eerste versie van dit artikel. – (3) Zie bijvoorbeeld Ministerie van Economische Zaken, *Derde Energienota;* SDU uitgeverij, Den Haag 1995, hoofdstukken 2-5.

LITERATUUR

Aarts, K., Pellikaan, H., Van der Veen, R., 1995, *Sociale Dilemma's in het Milieubeleid.* Het Spinhuis. Amsterdam. - Achterhuis, H., 1988, *Het Rijk van de Schaarste.* Ambo. Baarn. - Aristoteles, 1999, *Ethica.* Historische Uitgeverij. Groningen. - Beck, U., 2000, *Risk Society: Towards a New Modernity.* Sage Publications. London. - Bookchin, M., 1988, *Toward an Ecological Society.* Black Rose Books. Montreal. - Brugh, M. aan de, 2002, 'Handel in hete lucht', in: *NRC Handelsblad,* 17.01.2002. - Galbraith, J., 1992, *The Culture of Contentment.* Houghton Mifflin Company. Boston. - Hardin, G., 1993, 'The Tragedy of the Commons', in: *Towards a Steady State Economy.* Daly, H. (Ed). Freeman. San Francisco. - Hobbes, T., 1974, *Leviathan.* Penguin Books. Harmondsworth. - Mill, J., 1976, *On Liberty.* Penguin Books. Harmondsworth. - Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, *Nationale Milieuverkenning 5: 2000-2030.* Samsom. Alphen aan den Rijn 2000. - Schor, J., 1991, *The Overworked American.* Basic Books. New York. - Schor, J. *The Overspent American.* Harper Perennial. New York. - Sociaal en Cultureel Planbureau, 1999, *Verspilde Energie.* Elsevier. Den Haag 1999. - Thoenes, P., 1990, 'Milieu en consumptie: blijft meer steeds beter?', in: *Het Milieu: Denkbeelden voor de 21e eeuw.* Commissie Lange Termijn Milieubeleid, Kerkebosch. Zeist.

DE REVOLUTIONAIRE DAAD

Piet Kooijman over Max Hölz en Rinus van der Lubbe

Hans Ramaer

Leen van der Linde, Anton Constandse, Leo Hornstra. Voor kortere of langere tijd waren ze zijn beste vrienden en politieke geestverwanten. Maar ze vormden de uitzonderingen op de regel, want met intellectuelen had Piet Kooijman (1891-1976) niet zo veel op. Intellectuelen formuleerden volgens hem op een ingewikkelde manier wat anderen al bedacht hadden en hoe ingewikkelder ze praatten hoe minder ze deden. Het is dan ook opmerkelijk dat degene die hem misschien het meest heeft beïnvloed en van wie hij zich in ieder geval nooit heeft kunnen losmaken juist een uitgesproken studeerkamerintellectueel was: Karl Marx.

Kooijman, die bekend werd door de bomaanslag die hij (met anderen) in 1921 pleegde en de propaganda die hij later voor het neem-en-eetrecht voerde, was allereerst een revolutionair van de daad. In een vraaggesprek in december 1974 benadrukte hij hoezeer hij zich verwant voelde met Rinus van der Lubbe, de Leidse metselaar die op 27 februari 1933 de Berlijnse Rijksdag - het Duitse parlementsgebouw - in brand had gestoken. "Het gaat er om", zei Kooijman me toen, "dat je anderen wakker schudt en dan is geweld niet het probleem, mits dat maar doelmatig gebruikt wordt."
Het was niet alleen een verklaring voor de daad van Van der Lubbe, maar ook van zijn eigen activisme. Hoe het zij, zeker is wel dat Kooijman in de jonge werkloze radencommunist die net als hij gebroken had met de communistische partij, voortdurend rebelleerde en vooral actief was in het werklozenverzet een geestverwant zag, een van de weinige proletarische revolutionairen die respect afdwongen.
Persoonlijke banden met Van der Lubbe had Kooijman niet. Het was een verwantschap op afstand, enigszins vergelijkbaar met die voor Max Hölz in de jaren twintig.
In de kring van jonge dissidente communisten en radicale anarchisten waarvan Kooijman en zijn kameraad Leen van der Linde in de jaren na de Eerste Wereldoorlog deel uitmaakten stond de directe actie centraal. Het proletariaat moest het vertrouwen in partijen en vakverenigingen opzeggen en zelf in actie komen om een einde te kunnen maken aan zijn afhankelijkheid van de bourgeoisie. "De revolutie is geen partijzaak", zeiden ze in navolging van de Duitse journalist Otto Rühle en riepen de arbeiders op om net als elders in Europa de bedrijven te bezetten en revolutionaire bedrijfsraden te vormen.
Grote indruk op deze jongeren maakte niet alleen de anarchist Nestor Machno die in Oekraïne met zijn guerrillaleger al jaren een bevrijdingsoorlog op verschillende fronten voerde, ze sympathiseerden ook met de linkse communist Max Hölz die in midden-Duitsland een gewapende opstand ontketende.
De in 1889 geboren Hölz had zich na zijn demobilisatie in de kleine industriestad Falkenstein in Saksen gevestigd, waar hij woordvoerder werd van

het werkloze textielproletariaat. Hölz, eigenzinnig en ijdel maar ook charismatisch, kreeg al spoedig ruzie met de regionale leiding van de communistische partij. Eind 1920 stapte hij over naar de KAPD, de partij van de radencommunisten. In maart 1921 groeiden de demonstraties en geweldloze acties in het Vogtland, de streek rond Falkenstein, uit tot een gewapende revolte onder leiding van Hölz.
Zijn vrijschaar van honderd tot tweehonderd man, die waren bewapend met machinepistolen, trok in gepantserde vrachtauto's door midden-Duitsland. Als ze een stadje bezetten, hezen ze de rode vlag en riepen de algemene staking uit. Levensmiddelen werden in beslag genomen en onder het volk verdeeld, spaarbanken en postkantoren werden gedwongen bij te dragen aan de kas van de revolutionairen. Er was een halve legermacht voor nodig om Hölz te arresteren. Na een met veel publiciteit omgeven proces werd hij veroordeeld tot levenslang, maar eind jaren twintig kreeg hij gratie. Ondertussen was hij in het tuchthuis weer teruggekeerd naar de communistische partij. Hij stierf enkele jaren na zijn vrijlating in Sovjet-Rusland.

De opstand in midden-Duitsland en de charismatische Hölz hadden onmiskenbaar invloed op het activisme van Kooijman. Het is dan ook een misvatting te denken dat de geruchtmakende 'Haagse' bomaanslag van november 1921 waarbij de voorgevel van de woning van majoor Verspijck beschadigd werd, louter en alleen een reactie was op de veroordeling door de Krijgsraad van de anarchistische dienstweigeraar Herman Groenendaal. Het ging Kooijman en Van der Linde er vooral om te protesteren tegen de reformistische bonzen en het proletariaat op te wekken tot verzet.
Zowel de aanslag zelf als de motivatie wekten beroering in de anarchistische beweging, alleen de jongeren rond het blad *Alarm* van Anton Constandse verklaarden zich onvoorwaardelijk solidair met de daders. In de brochure *De revolutionaire daad* (1922) waarin Kooijman, Van der Linde en De Haas hun opvattingen en overwegingen uiteenzetten, baseren ze zich onder meer op uitspraken van Hölz. En ook Constandse schreef dat wat "Machno voor Rusland en Hölz voor Duitsland was, Kooijman en Van der Linde poogden te zijn voor het duffe landje der Droogstoppels."

Het toeval wil dat Kooijman in Den Haag in voorarrest zat toen Van der Lubbe in Berlijn in actie kwam om te protesteren tegen de capitulatie van sociaal-democraten en communisten voor het nationaal-socialisme en ook om de arbeiders tot verzet op te wekken. Hij was op 18 februari gearresteerd nadat de Alarmgroepen in twee manifesten hadden opgeroepen om de magazijnen te bestormen en te nemen naar behoefte. Wegens opruiing werd Kooijman veroordeeld tot een gevangenisstraf van tien maanden. Ook andere Alarmisten als Bart Haan, Joop Richter en Ferrie van de Roest werden zwaar gestraft.
Het was de belangrijkste reden dat de uitgave van het blad Alarm na enkele maanden gestopt moest worden. Daarom ook heeft Kooijman toentertijd niet over Van der Lubbe kunnen publiceren en is er in de laatste nummers van Alarm überhaupt weinig aandacht voor de brand en de brandstichter. Bijna alle ruimte was nodig voor de berichtge-

ving over de processen tegen de Alarmisten. Dat wil echter geenszins zeggen dat ze niet volledig achter de actie van de Leidse radencommunist stonden. Integendeel. In een inderhaast samengesteld bijvoegsel van Alarm van 11 maart staat een oproep om Van der Lubbe te steunen en ook verstuurden de Alarmgroepen een solidariteitstelegram naar Berlijn.

Toen Kooijman op 18 november van dat jaar vrijkwam, gingen de laatste fasen van het proces tegen Van der Lubbe in. Op 23 december werd het vonnis uitgesproken: doodstraf wegens brandstichting en hoogverraad. Gratie weigerde hij.

Op 10 januari 1934, de dag van de terechtstelling, schreef Kooijman dat Van der Lubbe's dood zijn daad levend hield, een daad gericht tegen de schaamteloosheid van de zogeheten arbeidersleiders van de Tweede en Derde Internationale die hem vervolgens voor verrader en schurk hadden uitgemaakt. Het artikel verscheen in het speciale Van der Lubbe-nummer van *De Vrije Socialist* (27-1-1934).

Kort daarop verspreidden de Alarmgroepen een waarschijnlijk door Kooijman geschreven vlugschrift en een lino met het portret van Van der Lubbe.* Na de aanhef 'Door socialisten en communisten verraden. Door fascisten vermoord' werd daarin het parlementarisme van sociaal-democraten en communisten bekritiseerd en verder de lastercampagne door Moskou tegen een oprecht verdediger van de proletarische zaak, een revolutionair van de daad, gehekeld. "De arbeidersbeweging", aldus eindigde het pamflet, "heeft over de gehele linie gefaald door gebrek aan daadkracht. Dankzij de remmende invloed der partijen en organisaties die het partijbelang stelden boven het revolutionair proletarisch belang is alle zelfvertrouwen, alle daadkracht, gebroken. (...) Zal de proletarische revolutie nog toekomst hebben? Dan dient met het partijgedoe te worden gebroken. Dan dient de revolutionaire persoonlijkheid als Marinus van der Lubbe in eere te worden hersteld. Dan hebben we allereerst te aanvaarden de revolutionaire daad!"

Dat het proletariaat de boodschap had begrepen, is overigens maar de vraag. Maar het pamflet ontlokte het sociaaldemocratische dagblad *Het Volk* in ieder geval een giftig commentaar over 'wereldvreemde anarchistische verblinding'.

Nadien bleef de actie van Van der Lubbe hem bezighouden en enkele malen kwam hij er in commentaren en korte artikelen op terug. Vooral toen in de jaren zestig algemeen het inzicht toenam dat de Leidse activist geen pion was geweest van de partijcommunisten of de nationaal-socialisten, deed dat Kooijman deugd. Er was inmiddels ook - weliswaar voorzichtig - kritiek van zijn kant op Van der Lubbe gekomen. Zo schreef hij in De Vrije Socialist van 22 oktober 1955: "Van der Lubbe heeft de betekenis van de arbeidersklasse overschat..." Maar het was volgens Kooijman onmogelijk om de daad van Van der Lubbe als oneervol te zien en eerherstel zou dan ook alleen mogelijk zijn als de sociaaldemocratie schuld zou bekennen.

Het plaatsen van een gedenkplaat in Leiden en een gedenksteen in Berlijn heeft Kooijman niet meer mogen beleven.

* *Zie de afbeelding elders in dit nummer.*

BLADSPIEGEL 10

Anarchisten hebben dit jaar iets te vieren, in ieder geval in eigen kring. Het tijdschrift dat je voor je hebt bestaat dertig jaar en op de vijfde Anarchistische Boekenmarkt op 8 november 2003 in Utrecht zal er een speciale *De AS*-zaal zijn waar dit heuglijke feit gevierd wordt.
Over anarchistische boekenmarkten gesproken, ze schieten als paddenstoelen uit de grond! *A-Infos* meldde in maart dat in het Sloveense Ljubljana de eerste Balkan Anarchist Bookfair gehouden werd, op www.kontrapunkt-online.org kun je hier meer over lezen. *A-Infos* #1249, van 13 april, kondigde een boekenmarkt aan in Marseille, georganiseerd door Centre International de Recherches sur l'Anarchisme, zie ook www.cira-marseille.free.fr. En mocht je eens willen weten welke anarchistische organisaties er allemaal op de wereld bestaan, surf dan eens naar de *Anarchist Yellow Pages* op http://flag.blackened.net/agaony/ayp.

Er was nog meer te vieren, want onlangs werden in het Friese Appelscha voor de zeventigste maal de Pinksterlanddagen gehouden. De weergoden meenden dat trouwens te moeten opvrolijken met flink wat regen op de zondag. Wil je weten wat er tijdens deze PL op het programma stond, ga dan naar www.pinksterlanddagen.nl. In het programmaboekje, dat iedere bezoeker bij aankomst kreeg aangereikt en dat werd uitgegeven door *Recht voor Allen*, staat in het voorwoord: "Het terrein spreekt nog steeds velen aan, de bezoekersaantallen van de Pinksterlanddagen getuigen daarvan. Hoopvol is de ontwikkeling dat de laatste jaren het aantal jongeren toegenomen is. De jaarlijkse landdagen zijn uitgegroeid tot de grootste anarchistische manifestatie in Nederland waar heel wat is uitgebroed."
Buiten de Orde (postbus 9220, 5000 HE Tilburg, vrijebond@zonnet.nl) 14/2, zomer 2003, besteedde haar bijlage aan '70 jaar kampeerterrein Tot Vrijheidsbezinning'. Hierin staat het lezenswaardige artikel 'Kwaadwillige bedoelingen van die anarchistische elementen', dat handelt over de geschiedenis van de Pinksterlanddagen. "Dat Appelscha voor deze Landdag als locatie in aanmerking kwam had meerdere redenen. In de eerste plaats was dit voormalige veendorp van oudsher een bolwerk van het vrije socialisme c.q anarchisme. (...) Appelscha telde in de jaren twintig een grote groep anarchistische jongeren, veelal kinderen van gelijkgestemde ouders. In Appelscha had de beweging tevens ervaring met de organisatie van grote openbare bijeenkomsten in de buitenlucht. (...) In 1931 kreeg de bijeenkomst met Pinksteren haar definitieve naam. De PL werden vanaf dit jaar steevast in Appelscha gehouden." Ook de vele conflicten die de anarchistische beweging kende komen in het artikel aan bod.

Uit onverwachte hoeken kan het anarchisme op sympathie rekenen. Zo besteedde de *Provinciale Zeeuwse Courant* op 10 januari wegens het verschijnen van een vernieuwde uitgave van het boek 'De Ramp: een reconstructie' aandacht aan Kees Slager, reeds journalist bij de watersnoodramp in 1953. *PZC*: "Het boek van Slager biedt niet louter duisternis en schuld, het geeft ook zicht op mensen die boven zichzelf uitstegen in moed. Op mensen die onvermoede organisatorische kwaliteiten bleken te hebben en die ook ten volle benutten bij nalatigheid van een aantal autoriteiten. (...) Ik [Kees Slager] heb het verhaal zo compleet mogelijk willen vertellen. Er is zo'n oude kreet: de journalist moet niet de mond van de machtigen zijn, maar de macht van de mondigen." Slagers eigen ideale samenleving staat in De Ramp beschreven. Her en der in het rampgebied bleven groepen mensen achter, die het zonder gezag uitstekend wisten te stellen. (...) "Zo heb ik in Noordgouwe verhalen opgetekend over de prachtige tijd die de mensen daar destijds, ondanks alle ellende, hadden. De bureaucratie en hiërarchie waren tijdelijk weggevaagd. Er was een plezierige vorm

van anarchie voor in de plaats gekomen. Daar heb ik nog altijd iets mee."
Ook componist Louis Andriessen spreekt zich in zijn autobiografie 'Gestolen tijd' positief uit over het anarchisme: "In 'Mausoleum' uit de late jaren zeventig heb ik ook een cimbalon gebruikt. Dat stuk is een hommage aan twee Russen: Igor Stravinsky en de filosoof van het anarchisme, Michail Bakoenin. Anarchisme is voor mij nog steeds de ideale manier van denken over de maatschappij, waarin niemand macht over iemand anders kan hebben. In Mausoleum schreeuwen twee mannen boze teksten van Bakoenin." 'Mausoleum' is samen met een ander prachtig stuk van Andriessen, getiteld 'Hoketus', uitgebracht in de Donemus Highlights cd-serie.
Opmerkelijk is ook de sympathie die Tweede Kamerlid Krista van Velzen van de Socialistische Partij het anarchisme toedraagt, de partij zelf doet dat bij mijn weten absoluut niet. (Omgekeerd ik overigens ook niet.) Het *NRC Handelsblad* schrijft op 2 juni in 'Homo ludens maakt plaats voor homo consumens' over het Haagse kraakpand De Blauwe Aanslag, dat gesloopt gaat worden: "Kraken is niet het anarchisme zoals het in de Van Dale staat, zegt Krista van Velzen (...) Kraken is juist niet 'ik trek me van de rest van de wereld geen reet aan'. (...) Anarchisme is het zelf richting geven aan je bestaan, en het is voor mij het zelf zorgzaam zijn voor je omgeving. Regels die je samen maakt, daar is niets mis mee."

Oók uit onverwachte hoeken krijgen anarchisten vegen uit de pan. In *Ravage* (van Ostadestraat 233n, 1073 TN Amsterdam, ravage@antenna.nl)#1 gaat redacteur Alex van Veen in op de kritische reacties die hij kreeg op zijn artikel 'Anarchie in de polder' (zie Bladspiegel 9): "In 'Anarchie in de polder' koos ik ervoor het stormachtige politieke klimaat van het afgelopen jaar als een groot meeslepend theaterstuk neer te zetten. En de buitenparlementaire oppositie, de anarchisten in het bijzonder, op de hak te nemen. Ze vergelijken met apathische toeschouwers die als gevolg van vastgeroeste linkse denkbeelden blijkbaar niet meer in staat zijn te genieten van het spektakel dat politiek heet. Pim Fortuyn een anarchist? Mallerds. Use your imagination." Volgens hem zouden we van Fortuyn ook weinig te vrezen hebben gehad. Aan het feit dat Fortuyn het thema vreemdelingenhaat een enorme zwieper gegeven heeft, gaat Van Veen edoch voorbij.
Kritiek op anarchisten, maar ook op het gehele (radicaal) linkse spectrum kun je ook onder ogen komen in *Links Libertair Perspectief* (postbus 16544, 1001 RA Amsterdam, www.communalism.org/cbp), een nieuw blad dat wordt uitgegeven door het Democratisch Initiatief (DI). In nummer 2003/1 staat dat "links een gebrek heeft aan diepgaande en samenhangende ideeën, waardoor zij de deur open laat voor rechtse invloeden." DI zegt te willen gaan samenwerken met de Leidse Fabel van de Illegaal, omdat ze hiermee een aantal essentiële uitgangspunten delen, "die we helaas elders in het radicaal linkse politieke landschap in Nederland nog maar zelden tegenkomen." Verder kun je in dit nummer een interview lezen met Janet Biehl, schrijfster van het boek 'The politics of social ecology - libertarian municipalism'. Dit kun je zien als een soort beginselverklaring van het DI. Biehl: "Mijn boek schetst de concrete stappen waarin een beweging kan gevormd worden om zulk een directe democratie te scheppen. Het benadrukt de cruciale rol van een geschoolde groep van geëngageerde individuen die door middel van studiegroepen en lokale gemeentelijke verkiezingscampagnes een beweging uitbouwen door deze ideeën in hun gemeenschap te verspreiden."

"Psychologen van de Britse universiteit van Sussex zeggen dat actievoeren een positieve invloed op de gezondheid heeft", schrijft *ZOZ* (postbus 81, 5600 AB Eindhoven, www.omslag.nl) #54, maart/april 2003, in de rubriek Nieuws. "Collectieve acties zoals sta-

kingen en politieke demonstraties verbeteren het goede gevoel en helpen tegen stress, pijn, angst en depressie. Deze resultaten volgden uit diepte-interviews met veertig activisten met diverse achtergronden." Hoe sympathiek het ook klinkt, ik denk dat het omgekeerde net zo goed had kunnen worden aangetoond. Veel mensen verlaten namelijk na een periode de actiebeweging, sterker nog, maar heel weinig mensen houden het langdurig vol. Iemand die in ieder geval niet opgeeft, is vredesactiviste Leontien Smedema, die aan het woord komt in *Opzij* (postbus 1311, 1000 BH Amsterdam, www.opzij.nl). Het maartnummer gaat in op de vraag of feminisme nog wel leeft onder de huidige generatie jonge vrouwen. Ze zegt: "Als ik me iets moet noemen, dan is dat een anarcha-feministe. Altijd kritisch zijn tegenover alles en iedereen en leven op een manier waarmee je zo min mogelijk schade toebrengt aan anderen." Twee andere vrouwen, maaksters van de documentaire 'Fem.doc' over beeldvorming rondom feminisme, die tijdens de afgelopen PL te zien was, hebben een wens: "Het zou mooi zijn als er langzamerhand één netwerk van jonge feministen zou ontstaan. Al je ziet hoe het met anti-globalisten is gegaan, dat waren ook lang groepjes zonder samenhang, die uiteindelijk iets gemeenschappelijks vonden."

Geen oorlogen meer, óók dat is een wens van velen. Tijdens het ligfietsen in Toscane afgelopen maand mei viel het me op hoeveel huizen met vredesvlaggen werden opgesierd, hele straten hingen ermee vol! Minder opgewekt raakte ik echter door het lezen van een bericht in *De Nar* (postbus 136, 300 Leuven 3, www.denar.be) 177. Het trainingsdeuntje van het US Marinecorps, in 1989 door de *San Francisco Chronicle* opgetekend, luidt: "1, 2, 3, 4, every night we pray for war, 5, 6, 7, 8, rape, kill, mutilate."
Nee, conflicten worden niet opgelost door er lustig op los te bombarderen, maar hoe dan wel? In ieder geval wat mij betreft niet door te redeneren zoals de columnist van het links-radicale blad *Driftig* (postbus 1649, 9701 BP Groningen, www.driftig.org) het in nummer 5/1, april 2003, in 'Een goede reden om een Anti-Semiet te zijn', doet: "Wat zij [de verschillende wereldleiders, in dit geval Bush en Hussein, PL] over het hoofd zien is dat zij strijden in naam van dezelfde God, zij bestrijden zichzelf. Hun goden zijn één dezelfde God, de semitische God. (...) Ik ben tegen oorlogen, en tegen religie-oorlogen en dus ook tegen dit hedendaagse Semitisme." Een in mijn ogen zeer ondoordacht stukje, dat bovendien verluchtigd wordt met een twijfelachtige prent van een aan een kruis genagelde George W. Bush, getooid met een jodenster.
Wim Robben, redacteur van het tijdschrift *Geweldloos Actief* (postbus 137, 8000 AC Zwolle. www.geweldloosactief.nl), probeert in nummer 38/1 in het artikel 'Geweldloze strijd: ondergraaf de pijlers van de macht en zet de dictator af' er wel een zinnig antwoord op te geven: "In een groot aantal gevallen bleek geweldloos verzet vanuit de bevolking zeer doeltreffend om dictators aan de kant te zetten." Robben geeft als voorbeelden landen als Haïti (Duvalier 1986), Roemenië (Ceaucescu, 1989), en Servië (Milosevic, 2000). "Voorjaar 2002 ergerde een Irakese oppositieleider zich eraan dat de regering-Bush alle militaire strategieën overwoog om het regime weg te krijgen, zonder zich te realiseren dat '22 miljoen Irakezen walgen van Saddam Hussein' en dat zij een groot potentieel vormen om hem de controle over het land te ontnemen. (...) Het zal duidelijk zijn dat geweldloze bewegingen tot het uiterste beproefd worden, maar dat ingrijpende veranderingen ten goede de winst van het verzet en de gehele samenleving vormen."
In hetzelfde nummer wordt Wim Robben, die al meer dan dertig jaar bij Stichting Geweldloos Actief werkzaam is, geïnterviewd: "De oorspronkelijke natuur van de mens is (...) volkomen geweldloos en daarom leeft in de mens het verlangen om in overeenstemming met die oorsprong te leven." Het zou

mooi zijn, maar ik denk niet dat Robben gelijk heeft, omdat mensen volgens mij niet veel verschillen van hun collega-primaten. Overigens bezitten mensen het vermogen om met anderen mee te voelen, wat wel een basis voor geweldloosheid zou kunnen zijn. Eén soort mensapen, de bonobo's (dwergchimpansees), weet onderlinge conflicten te neutraliseren door ongebreideld en ongegeneerd te knuffelen en te sexen, zij brengt de leuze 'Make love, not war' dagelijks in de praktijk. Primatoloog Frans de Waal heeft over deze mensapen een prachtig boek, 'Bonobo's', geschreven. Mocht je geïnteresseerd zijn in de evolutionaire oorsprong van menselijke agressie, dan is het boek 'Agressieve mannetjes' van Richard Wrangham en Dale Peterson een absolute aanrader. Temeer daar het boek ook met suggesties komt hoe die agressie beteugeld zou kunnen worden.
Zolang er echter nog oorlogen zijn, zullen er getraumatiseerde volwassenen èn kinderen zijn. Hoe om te gaan met die trauma's? In *Filosofie Magazine* (postbus 1528, 1000 BM Amsterdam. www.filosofiemagazine.nl) 3/12, april 2003, las ik het ontroerende artikel 'Zeggenschap over jezelf, over de lessen van Socrates voor vluchtelingenkinderen'. "Deze kinderen hebben niets meer, aldus Boothe, behalve één ding: hun gedachten." Sooson Boothe, preventiemedewerkster bij het RIAGG, en zelf uit Iran gevlucht, wil vluchtelingenkinderen leren filosoferen. Ze werkt één maal per week op een Internationale Schakel Klas met een groep jongeren tussen de 12 en 18 jaar. "Waar het (...) op aankomt, is dat deze kinderen daarmee zelf ontdekken wat hun identiteit is. Je moet ze niets voorschrijven, maar ze zelf leren nadenken – geen oplossingen geven, maar ervoor zorgen dat ze zelf tot inzicht komen. Schijnkennis en -zekerheden - opgelegd door eeuwenoude gewoontes, een dictator, of vooroordelen van de Nederlandse samenleving – moeten ze leren doorprikken. Sommige kinderen zijn zo mishandeld dat ze niemand meer vertrouwen. Dat is schijnkennis, zegt Boothe. Door te leren argumenteren, kunnen ze zich bevrijden van die vooroordelen. (...) Het gaat er mij niet om *wat* ze denken, maar *hoe* ze denken en vooral: dat ze *durven* denken."
P'tje Lanser

BOEKBESPREKINGEN

LE MONDE LIBERTAIRE (DE VRIJE WERELD)

Le Monde libertaire (De vrije wereld) is een in Frankrijk verschijnend weekblad van de Anarchistische Federatie. Begin dit jaar verscheen het in een andere uitvoering. Het formaat is veranderd en er wordt nu met kleurendruk gewerkt. Waar komt Le Monde libertaire vandaan en wat treffen we er zoal wekelijks in aan?
Le Monde libertaire is de voortzetting van wat ooit in 1858 onder de naam *Le Libertaire* (De Vrije) in de Verenigde Staten verscheen. Het werd daar opgezet door Joseph Déjacque, schrijver en journalist die Frankrijk om politieke redenen had verlaten. Het blad verscheen tot 1861, waarna de Franse anarchisten S. Faure en L. Michel het in 1895 in Frankrijk voortzetten. In 1899 zetten zij het van een weekblad om in een dagblad (*Le Journal du Peuple*). Tevens lieten zij *Le Libertaire 'illustré'* (de geïllustreerde Vrije) als wekelijks supplement bij het dagblad verschijnen.
Tussen de verschillende wereldoorlogen door was er sprake van een meerdere malen onderbroken verschijningsritme. In 1946 verscheen het evenwel weer wekelijks. Na een 'organisatiecrisis' in 1954 ging het weekblad onder de huidige naam 'Le Monde libertaire' verschijnen. Sinds 1945 werkten mensen als Brassens, Ferré, Breton en Camus er aan mee.*
Zoals opgemerkt onderging Le Monde libertaire begin 2003 een gedaantewisseling (vanaf nr. 1302). Inhoudelijk veranderde het niet. Het is het weekblad voor de 'anars' (de anarchisten) gebleven. Het brengt informatie

over wat er in en door anarchisten, anarchistische kringen en groepen of collectieven wordt gedaan in Frankrijk, met name in Parijs en de andere grote steden (dan wel regio's).
Men vindt er de debatten in over allerlei soorten maatschappelijke problemen, zoals de illegalenproblematiek, de massaontslagen, de aantasting van de pensioenvoorzieningen, nieuwe beperkende wetgeving. Wat het laatste betreft gaat het vooral om wetgeving in de strafrechtelijke sfeer. Deze pakt vaak anders uit, dan wel wordt voor iets anders gebruikt dan waarvoor die bedoeld is. Een bekend verschijnsel. Kortom, de inhoud wordt mede bepaald door problematieken die ook in Nederland zeer herkenbaar zijn. Daarnaast treft men culturele beschouwingen aan, waaronder boek- en filmbesprekingen. In elk nummer wordt telkens ook aandacht geschonken aan een anarchistische tekst uit een ver of minder ver verleden - of aan een dito anarchist. Met andere woorden: de inhoud is zo 'info-divers' en actueel als men van een weekblad mag verwachten.
Geen *De AS* dus. Het ging hier echter niet om een vergelijking met ons kwartaalschrift, maar om een signalement van een in Frankrijk verschijnend anarchistisch blad dat zijn wortels in de negentiende eeuw heeft. (ThH)
* De historische gegevens zijn ontleend aan *Le Monde libertaire*, 2002/2003, hors série nr. 22.

YA BASTA!

In september 2002 rolde Ya Basta!, een boek over Globalisering van onderop, van de persen. Amper zes maanden later drong zich een herdruk op. Dit boek, dat in Vlaanderen een grote verspreiding gekend heeft en nog steeds vlot van de toonbank rolt, voornamelijk dankzij de talrijke lezingen die de auteurs tot in de verste uithoeken van België erover houden, heeft de grote verdienste een 'platform' geschapen te hebben waarop, voor het eerst sinds lange tijd, weer op een passionele manier over politiek gediscussieerd wordt.
De auteurs (David Dessers, Jan Dumolyn, Peter Tom Jones), die elk een andere achtergrond hebben – een trotskist, een communist en een eco-socialist - hebben elkaar gevonden om een vlot leesbaar en lijvig boek te schrijven, vanuit een 'postkapitalistisch' perspectief. Maar die samenwerking kent ook zijn beperkingen. Pretenderen de auteurs uiteenlopende visies erg neutraal naast elkaar te plaatsen – de globalisten, neokeynesianen en postkapitalisten, en bij deze laatsten onderscheiden zij anarchisten, marxisten en libertair-marxisten -, dan blijkt daar hoe dan ook uit dat het impliciet ingenomen standpunt van compromissen aan elkaar hangt.
Wanneer de wereld gekenmerkt wordt door een groeiend aantal eilanden van armen en uitgeslotenen in het Noorden en van kleinere eilandjes vol rijken in het Zuiden, kan je dan nog spreken van de kloof tussen 'centrum' en 'periferie', zoals dat tot voor enkele decennia gebruikelijk was? Kan je nog van 'arbeidersklasse' blijven spreken als je de verregaande fragmentering vaststelt van wat eens - misschien - een klasse geweest is? Hoe kun je 'het Grootkapitaal en zijn Lakeien van angst doen sidderen' als je stelt dat 'Het Kapitaal' een sociale verhouding is? Wordt maatschappelijke verandering gedragen door de 'georganiseerde arbeidersbeweging' of door het geheel van individuen en organisaties die in het hier-en-nu alternatieven uitbouwen? Is een sociale revolutie 'onontbeerlijk' of moet het erom gaan tegenmachten uit te bouwen, in een geleidelijk en oneindig proces? Moeten we 'nadenken hoe we de economische macht in handen kunnen nemen' of moeten we, in de schoot van de bestaande maatschappij, alternatieve vormen van samenleven en samenwerken tot ontwikkeling brengen?
Hoe hinderlijk bepaalde passages ook luiden, toch weten de auteurs er telkens weer een libertaire draai aan te geven. In dit opzicht las ik met rode oortjes in het slothoofdstuk van het boek - en als conclusie van de drie auteurs -: "De beweging heeft ondervon-

den dat de rots van het neoliberalisme te sterk is om frontaal aan te vallen. Beter is het om hem vanuit alle windrichtingen te omsingelen, om eronderdoor te kruipen, eromheen te lopen of eroverheen te klimmen."
Kortom, het boek brengt geen eensluidende visie. Het geeft me soms een wrang gevoel als ik lees hoe het tussen onverzoenlijke standpunten heen schippert. De pretentie om alle 'postkapitalistische' perspectieven als gelijken naast elkaar weer te geven, kan dan lovenswaardig zijn, maar klinkt niet overtuigend, en kon dat ook niet. Beter ware het geweest als elke auteur één of twee hoofdstukken voor zijn rekening had genomen en daar ook de volle verantwoordelijkheid voor genomen had. Als ik dan een hoofdstuk zou lezen over 'de eigendomsrechten van het kapitaal' en de 'onontbeerlijkheid' van de revolutie, dan zou ik misschien gruwen, maar het zou alleszins duidelijk geweest zijn. Met dit boek bewijzen de auteurs dat een libertaire of anarchistische visie niet langer meer kan worden genegeerd, veel meer zelfs: dat elke analyse van de 'andersglobaliseringsbeweging' rekenschap moet afleggen over wat tot de kern van de 'nieuwe radicaliteit' behoort: dat men de macht niet meer verlangt, dat men het heil niet meer in een verre toekomst projecteert, maar opeist in het hier-en-nu.
En precies in het feit dat deze gevoeligheden expliciet in het boek aan bod komen, schuilt het belang van dit 'platform'. (JL)
David Dessers, Jan Dumolyn, Peter Tom Jones, Ya Basta! Globalisering van onderop; Academia Press, Gent 2002, tweede druk: 2003; 358 pag.; 17 euro.

SOCIAAL LIJDEN

André Bons en Raf Janssen, beiden verbonden aan de uitkeringsgerechtigdenbeweging in de Stichting Sjakuus, publiceerden een essay over 'sociaal lijden'. Zij doen hierin een interessante poging om een nieuwe invalshoek te vinden voor het naar hun gevoel vastgelopen officiële armoedebeleid. Zij zien in het tijdsgebeuren zich een toenemende onzekerheid en een groei van politieke emoties aftekenen. Voorts is het kapitalisme met een menselijk gezicht in de vorm van de verzorgingsstaat vervangen door een nieuw type samenleving, die zij de 'investeringsmaatschappij' noemen, die geregeerd wordt door de grammatica van het geld en waarin mensen met een uitkering als daders en werkende mensen, die belasting betalen, als slachtoffers worden gezien. Door armoede te benaderen vanuit de optiek van sociaal lijden willen zij een impuls geven aan het nadenken over de vraag hoe collectief geluk, dat wil zeggen gedeeld geluk, kan worden bevorderd. Het essay reikt daar in ieder geval genoeg stof voor aan! (HN)
André Bons/Raf Janssen, Sociaal lijden. Een essay over politiek geluk; Stichting Sjakuus, Plompetorengracht 19, 3512 CB Utrecht, 2003; 64 pag.; info 030-2314819, www.sjakuus.nl.

DE ZOONTJESFABRIEK

Haar vrolijke kop prijkt op de omslag. Een vrouw met een leuke uitstraling, die de situatie waarin ze werd onderdrukt wist te ontvluchten, die met veel lef afwijkende meningen verwoordt, die teleurgesteld raakt in de PvdA – dat stemt hoopvol. Vervolgens stapt ze over naar de VVD – dat is moeilijk te vatten. Daar hoort ze niet thuis, is een eerste reactie. Later denk je: of misschien toch? Is het nu een vergissing, of passen haar ideeën inderdaad beter bij het rechts-liberale gedachtegoed? Dit is de vraag die velen zich gesteld zullen hebben. Het gaat er helaas steeds meer op lijken dat het geen vergissing was. Een liberale jihad_, niet mijn idee.
Eén ding begrijp ik. De voornaamste kritiek die Ayaan Hirsi Ali op de PvdA heeft, betreft het denken in 'groepen'. Hierdoor worden individuen, met name mensen die afwijken van die groepen, die hun eigen weg willen gaan, in de steek gelaten.
De PvdA is inderdaad net als een groot deel van links gericht op het verdedigen van groepsbelangen, begrijpelijk en terecht, maar van daaruit is ten onrechte een eenzijdig groepsgericht denken ontstaan, met weinig oog voor de uitzonderingen, de minderhe-

den binnen de minderheden, de individuen die niet in het grote verhaal passen. Jolande Withuis schreef in haar boekbespreking van *De zoontjesfabriek* (*NRC Handelsblad* 13 december 2002) dat het feminisme wellicht bij liberalen in betere handen is dan bij socialisten, omdat die laatsten 'al bij de miniemste vrouwenbeweging vreesden dat dit de 'arbeidersbelangen' ondermijnde.' Hoewel ik dat laatste zeer herkenbaar vind, heb ik van dat andere, dat feminisme bij liberalen in zulke goede handen zou zijn, vooralsnog weinig gemerkt! De VVD lijkt me al met al geen goeie vervanger. Ook de VVD zet zich in voor de belangen van een groep, namelijk de ondernemers, de rijken, de succesvollen. Ayaan zal afgegaan zijn op het liberalisme in zijn positieve (libertaire) vorm, waarin de vrijheid voor elk individu benadrukt wordt. Dat dit in de praktijk vaak vrijheid ten koste van anderen is, is misschien nog niet tot haar doorgedrongen.

De zoontjesfabriek begint met een interview van Colet van der Veen met Ayaan Hirsi Ali, daarna volgt een zevental artikelen, waaronder 'Laat ons niet in de steek. Gun ons een Voltaire', 'Moslima's, eis je rechten op!' en 'Waarom ik de VVD verkies boven de PvdA'. Na lang dralen bij De Rooie Rat, de linkse boekwinkel in Utrecht, besloot ik het boekje toch maar te kopen. De felle anti-religieuze houding en haar feministische inslag spraken me aan en maakten me nieuwsgierig naar de achterliggende ideeën. Wat het bij nader inzien iets minder spannend maakte, was dat de meeste artikelen al eerder in kranten gepubliceerd waren en dat ik dus een aantal ervan al gelezen had.

Ayaans woede is te begrijpen. Het woord 'zoontjesfabriek' uit de titel van het boek slaat op het belang dat in haar familie werd gehecht aan het baren van zonen. Dochters telden nauwelijks mee, behalve dan als toekomstige 'zoontjesfabrieken'. Als aan Ayaans oma werd gevraagd hoeveel kinderen ze had, zei ze: één. Ze had negen dochters en één zoon...

Hirsi Ali geeft van dit soort vrouwenvernedering vooral de islam de schuld. Hoewel ik a-religieus denken toejuich, denk ik dat dit niet helemaal terecht is. Wel kan je zeggen dat binnen de islam deze ideeën en afschuwelijke en onderdrukkende gewoontes zoals vrouwenbesnijdenis in bepaalde streken gekoesterd worden en zelden of nooit bestreden.

Toch zegt Ayaan ook: 'Ik heb geen hekel aan de islam. Ik ben me terdege bewust van de idealen en ideeën die deze godsdienst uitdraagt, zoals barmhartigheid, gastvrijheid en solidariteit met de armen en zwakkeren.'

In het artikel 'Waarom lukt het ons niet naar onszelf te kijken?' schrijft ze echter: 'Als er niets aan de hand is met de islam, waarom zijn er dan zoveel moslims op de vlucht? In de top-tien van landen waaruit mensen zijn gevlucht naar Nederland staan negen landen die overwegend islamitisch zijn.' Het zou goed zijn als moslims kritischer naar hun religie (of liever naar het hele verschijnsel religie) gingen kijken, maar Ayaan maakt bij haar felle uitspraken te weinig onderscheid tussen verschillende soorten moslims: orthodox, fundamentalistisch, gematigd, vrijzinnig, pragmatisch, opportunistisch; net als bij andere religies bestaan er allerlei gradaties en varianten, wat ze overigens niet ontkent. Uit de koran valt evenals uit de bijbel veel gewelddadigs te citeren, dus klopt het dat mensen met gewelddadige neigingen zich altijd wel ergens op kunnen beroepen. Ook christenen kunnen dat en hebben dat gedaan. Het zou mooi zijn als zij zich ook eens scherp uitliet over een ondemocratische partij als de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)!

Gek genoeg begaat zij zelf de fout die ze de PvdA verwijt: ze vervalt in groepsdenken. De individuen en groepen binnen de islam die wel vredelievend en verdraagzaam zijn, scheert zij over één kam met de fanatiekelingen. Ook binnen het christendom zijn fanatiekelingen van wie ik niet graag zou willen dat die een meerderheid gingen uitmaken. De SGP schrijft in haar beginselprogramma: 'De overheid (...) ontleent haar gezag niet en

kan dat ook nimmer ontlenen aan het volk. De opvatting van het vrouwenkiesrecht voortkomend uit een revolutionair emancipatiestreven, strijdt met de roeping van de vrouw. De wetgeving dient te zijn gegrond op het in de Heilige Schrift geopenbaarde recht des Heeren.' (geciteerd door Margo Trappenhuis, *NRC Handelsblad* 18 april 2003)
Waarom zou je je druk maken om de religie die iemand aanhangt? Zolang er geen nadelige gevolgen voor anderen zijn, zou je van een echte liberaal toch verwachten dat ze zegt 'laat ieder maar op haar eigen manier zalig worden.' Waar het Ayaan Hirsi Ali om gaat, is heel concreet: het leed dat vrouwen wordt aangedaan door vrouwenbesnijdenis, maagdenvlieshersteloperaties (maandelijks naar schatting tien tot vijftien in Nederland!), uithuwelijking, verstoting etcetera. Door een onevenredig sterke nadruk in de opvoeding op 'mannelijkheid' en door de scheiding tussen de seksen krijgt de man nauwelijks kans communicatieve vaardigheden te ontwikkelen. Door de onderlinge sociale controle tussen vrouwen houden ze hun eigen onderdrukking in stand.
Moslimvrouwen worden nauwelijks gehoord. Daar wil Ayaan verandering in brengen en het lijkt me dat ze hierin al enigszins geslaagd is: er komen meer moslimvrouwen aan het woord – ook al is het vaak om te zeggen dat ze er heel anders over denken dan Ayaan Hirsi Ali. Deze laatste heeft het bijvoorbeeld niet zo op speciale vrouwenhuizen voor moslima's, waar ze gezellig allerlei activiteiten kunnen doen. Ze ziet veel meer in het leren uiten van kritiek op alle onrechtvaardige toestanden. 'Ik ben ervan overtuigd dat het benadrukken van een moslimidentiteit met de bijbehorende 'groepsrechten' schadelijk is voor de moslimvrouw.' Bij het verdedigen van groepsculturen wordt over het hoofd gezien dat juist in de privé-sfeer machtsverschillen en de onderdrukking van de vrouw het scherpst naar voren komen. 'Wat wij nodig hebben zijn filosofiescholen en de bevrijding van onze vrouwen.'
Ik begrijp Ayaans kritiek op multicultureel denken voorzover dat denken betekent dat alle culturen gelijkwaardig zijn, waardoor er geen onderlinge kritiek meer mogelijk zou zijn. Maar dat betekent volgens mij niet, zoals Ayaan wel lijkt te willen, dat migranten zich eenzijdig aan moeten passen aan de in Nederland gangbare cultuur. Zij pleit ervoor het begrip 'integratie' te zien als een civilisatieproces: waar autochtonen meer dan honderd jaar de tijd hebben gehad zich de 'moderne waarden' eigen te maken, staat de migrant voor een ingrijpende mentale omslag. Als je het zo ziet, zullen autochtonen er meer begrip voor hebben, denkt Ayaan. Maar dit blijft eenrichtingsverkeer. Waarom niet afzien van het begrip 'cultuur' en in plaats van het gedoe over 'integratie' alle ideeën (oude en nieuwe) naast elkaar zetten en gezamenlijk bespreken en beoordelen? Ik vraag me daarnaast af hoe het gelopen zou zijn als meer autochtonen zich vanaf het begin hartelijker naar migranten toe hadden opgesteld en ook meer hadden opgestoken van de leuke kanten van andere culturen.
Integratie klinkt naar aanpassen aan de gangbare wereld, aan de leefwijze van de grote meerderheid. Echter, zoals Gilles Deleuze gezegd schijnt te hebben, er bestaat helemaal geen meerderheid; er bestaan alleen maar minderheden. Eigenlijk is het veel leuker het zo te zien. En uiteindelijk vallen al die minderheden uiteen in individuen. Ayaan Hirsi Ali is daarvan een duidelijk voorbeeld.
Ik vond haar artikelen interessant om te lezen, maar gezien haar opmerkingen over integratie en vooral ook de hier niet besproken uitspraken over de arbeidsmarkt, vrees ik toch dat ze het nog wel even volhoudt bij de VVD. (RW)
Ayaan Hirsi Ali, De zoontjesfabriek. Over vrouwen, islam en integratie; Uitgeverij Augustus, Amsterdam/Antwerpen 2002; 96 pag.; 9,95 euro.

VERZET

Bij de uitgever die Ya Basta! uitbracht verscheen recent een vertaling (van de hand van Johny Lenaerts) van een bijzonder boek van de Franse journaliste Florence Aubenas en

de filosoof Miguel Banasayag over 'de toestand in de wereld en hoe het zo gekomen is'. Aubenas werkt voor het dagblad *Liberation*, Benasayag was in de jaren zeventig lid van een guevaristische verzetsbeweging in Argentinië, zat er vier jaar in de gevangenis en werd (dankzij zijn dubbele nationaliteit) uitgewezen naar Frankrijk, een land dat hij niet kende en waarvan hij de taal niet sprak.
Aanvankelijk had hij grote moeite met het Franse postmodernisme dat zich krachtig in het politieke discours manifesteerde, maar na verloop van tijd raakte hij toch geïnspireerd door de filosofen Michel Foucault en Gilles Deleuze. Inmiddels heeft hij vele boeken over sociale verandering gepubliceerd. De titel van dit prettig leesbare boek verwijst naar de woorden van de filosoof Gilles Deleuze die eens stelde dat verzet een scheppende kracht is.
Als gevolg van de ervaringen die we opdoen in de huidige samenleving, althans in het verzet tegen het neoliberalisme en het kapitalisme (die overigens niet geheel en al samenvallen), schuilt de nieuwe radicaliteit volgens Aubenas en Banasayag veeleer in het overstijgen van het kapitalisme dan in de confrontatie ermee. En hoewel het woord anarchisme door de schrijvers niet gebruikt wordt, is die opvatting niet hegeliaans maar uitgesproken libertair.
De charme van het boek ligt allereerst in de brede aanpak zonder dat de auteurs ook maar een moment in vage abstracties vervallen en paradoxaal ook in de wat chaotische structuur van het verhaal. Met zevenmijlslaarzen wandelen Aubenas en Benasayag door de wereld en door de historie. Van de sociale centra in Italië en 'reclaim the streets' in Engeland tot de Zapatisten in Mexico en de landbezettingen door straatarme boeren in Brazilië, van de feministische en ecologische bewegingen in de jaren zestig en zeventig tot de hedendaagse andersglobalisten is er continu sprake van verzet.
Maar al die uiteenlopende tegenstanders van de neoliberale dominantie moeten er volgens Aubenas en Banasayag voor waken dat ze zelf gaan 'verlangen naar de macht' (Foucault). De nieuwe radicaliteit kenmerkt zich juist door het breken met het klassieke dilemma van revolutie of reformisme.
In dit boek wordt de indruk gewekt dat die nieuwe radicaliteit een jong fenomeen is, maar libertairen weten wel beter. Het hier en nu concreet vorm geven aan utopisch genoemde idealen, dat is nu juist wat anarchisten al meer dan eeuw propageren en praktiseren. (HR)
Florence Aubernas en Miguel Banasayag, Verzet als scheppende kracht (vertaling Johny Lenaerts); Gent, AcademiaPress 2003; 151 pag.; 7,40 euro (te bestellen door 9 euro over te maken naar postgiro 5394767 van Baalprodukties in Sittard).

JUBILEA

In 2006 zal de vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte (voorheen De Dageraad) anderhalve eeuw bestaan. Bij het honderdjarig bestaan verscheen de mooie bundel *Bevrijdend Denken* met bijdragen van onder anderen Jan en Annie Romein, Presser, Noordenbos en Spigt, en ingeleid door Constandse met een schets van het vrije denken sinds de Middeleeuwen.
In 1981 bracht De Vrije Gedachte in eigen beheer de bundel *125 jaar vrijdenken* uit met bijdragen van onder anderen Constandse, Henk Visman, Martin Paulissen, Jan Vis en Jan Baars. Veel meer dan in de bundel uit 1956 is in deze uitgave aandacht besteed aan de historische, historiografische en bibliografische aspecten van de vrijdenkersbeweging.
De organisatie en uitgave van de gedenkbundel (en een congres) in 2006 is in handen van het Humanistisch Archief dat verbonden is met de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht. Er is inmiddels een klankbordgroep van wetenschappers gevormd die zich buigt over de opzet van een bundel waarin behalve de historie van de vrijdenkersorganisaties ook de betekenis van het vrije denken voor de maatschappelijke ontwikkeling centraal staat. Gezien de fraaie studie over leven en werk van Anton Constandse die in 1999 dankzij het Humanistisch

Archief verscheen, lijkt dit een veelbelovend initiatief.
Jo Nabuurs, die nauw bij de organisatie van dit 2006-project betrokken is, publiceerde overigens onlangs een boeiend historisch overzicht van De Dageraad in de periode 1900-1940. Nabuurs baseert zich met name op archiefmateriaal en in die periode uitgegeven brochures en pamfletten. Uit zijn royaal geïllustreerde studie blijkt nog eens dat de vrijdenkersbeweging tussen de beide wereldoorlogen politiek-maatschappelijk zeer actief was en ook (daardoor?) een bloeitijd doormaakte.
Aandacht ook voor een geheel ander jubileum. Vooral lezers die zich betrokken voelen bij het onderwerp 'armoede' (zie *De AS* 128) is de uitgave van een door voormalig AS-redacteur Cees Bronsveld verzorgde bundel ter ere van Gerard Oude Engberink goed nieuws. Oude Engberink nam afscheid van 'zijn' sociaal-wetenschappelijke afdeling van de Sociale Dienst in Rotterdam en deze feestelijke uitgave toont aan hoezeer hij theoretisch en praktisch heeft bijgedragen aan grotere kennis en inzicht op dat terrein. Naast een inleiding van Bronsveld bevat de bundel bijdragen van onder meer Herman Noordegraaf, Aat Brand en Raf Janssen. (HR)
Jo Nabuurs, Vrijdenkers in verzuild Nederland. De Dageraad 1900-1940. Een bronnenstudie; Humanistisch Archief, Utrecht 2003; 184 pag.; 9,50 euro (te bestellen via 030-2390164 of 2390197).
Cees Bronsveld (red), Gerard Oude Engberink - armoedeonderzoeker tussen wetenschap en politiek; SoZaWe/SWA Rotterdam 2001; 231 pag.; 18 euro (te bestellen via 010-2435245).

HERUITGAVEN

Gestaag groeit de serie heruitgaven waarin de Dolle Hond zich heeft gespecialiseerd. De laatste maanden zijn weer drie titels verschenen. De herdruk van de brochure over Mühsam, indertijd vertaald door Henk Eikeboom, zal in de eerstvolgende AS over Erich Mühsam aan de orde komen. Zeker aanbevolen is de herdruk van een in 1948 verschenen brochure door het Alexander Berkman Aid Fund over de communistische terreur in Bulgarije. Toegevoegd is een informatief artikel uit 1993. De handleiding voor het neerslaan van opstanden is bijzonder curieus. Deze werd in 1932 door de Koninklijke Militaire Academie in Breda uitgebracht als een door de ministers van Defensie, Binnenlandse zaken en Justitie vastgestelde richtlijn. Men kan lezen hoe er op militaire wijze en met zware vuurwapens tegen oproerlingen moet worden opgetreden. Dat bij het neerslaan van de Jordaanopstand in 1934 relatief veel doden vielen, valt na lezing beter te begrijpen. (HR)
Kreszentia Mühsam, De lijdensweg van Erich Mühsam; de Dolle Hond, Amsterdam 2003 (oorspr. Groningen 1935); 35+11 pag.; 2,17 euro.
Bulgaria, A new Spain. The Communist Terror in Bulgaria; de Dolle Hond, Amsterdam 2003 (oorspr. Chicago 1948); 30+8 pag.; 2,17 euro.
Handleiding voor het beteugelen van woelingen; de Dolle Hond, Amsterdam 2003 (oorspr. Breda 1932); 79 pag.; 2,67 euro.
(De prijzen zijn inclusief verzendkosten. De Dolle Hond is te bereiken via Bollox, 1e Schinkelstraat 14-16, 1075 TX Amsterdam.)

KORTE BERICHTEN

* De jaarlijkse Anton Constandse lezing wordt gehouden op 13 september 2003 in het HV-gebouw, Pieter de Hoochweg 110 in Rotterdam (nabij metrostation Coolhaven). Spreker is Siebe Thissen over vrijdenkers en spinozisten rond 1900. Aanvang: 14.30 uur.
* Bakoeninkenner Wolfgang Eckhardt (wolfeck@gmx.net) in Berlijn vraagt donaties/sponsors om zijn recente studies bij Karin Kramer Verlag te kunnen uitgeven. Wie helpen? Zijn huisadres: Hohenzollerndamm 194, 10717 Berlijn, Duitsland.

Beste lezer(es),

* De laatste jaren kende De AS een zomers dubbelnummer, waarbij het Jaarboek gecombineerd werd met een themanummer. Ditmaal brengen we een apart Tiende Jaarboek Anarchisme en zal in oktober nummer 143 verschijnen dat gewijd is aan de Duitse anarchist Erich Mühsam.
* In de reeks eigen uitgaven van De AS verscheen een nieuwe brochure. In *Het onbegrepen anarchisme* gaat Hans Ramaer in op gangbare misverstanden die een goed begrip van het anarchisme verhinderen. Deze 12 pagina's tellende uitgave kost inclusief verzendkosten slechts 1,25 euro. Meer informatie elders in dit katern.
* Zoals eerder gemeld viert De AS op 8 november aanstaande het 30-jarig bestaan met een middagprogramma tijdens de Vijfde Anarchistische Boekenmarkt, die wordt gehouden in Parnassos, Kruisstraat 201, Utrecht. Het feestje met onder meer een talkshow is vrij toegankelijk. In het komende nummer meer nieuws over dit middagprogramma.
* Nog steeds hebben een aantal lezers het abonnementsgeld voor 2003 niet voldaan. We vragen dit per omgaande te doen. Ook moeten we weer aandacht vragen voor het Steunfonds De AS. Zonder uw extra donaties kunnen we dit tijdschrift niet (blijven) uitgeven. Stort uw bijdrage op postgironummer 4460315 van De AS in Moerkapelle.
* Alle afleveringen van *De AS* (deels originele uitgaven, deels herdrukt) zijn tegen gereduceerde prijzen leverbaar. De nummers zijn afzonderlijk te bestellen (zie elders in dit infokatern) maar zijn nog goedkoper als gebruik wordt gemaakt van een of meer van onderstaande aanbiedingen.

AANBIEDING 1: dit pakket inclusief verzendkosten omvat alle tot nog toe verschenen nummers (origineel dan wel herdruk) plus het in 1994 apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme alsmede de onmisbare Bibliografie van 26 jaargangen van *De AS* voor 95 euro.

AANBIEDING 2: voor 36 euro (inclusief verzendkosten) sturen we alle nog leverbare originele nummers van *De AS* (zie het overzicht elders in dit infokatern).

AANBIEDING 3: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie sturen we alle 19 boeken en brochures die *De AS* inmiddels heeft uitgebracht (zie het overzicht van de Reprintreeks en de Overige Uitgaven elders in dit infokatern) inclusief verzendkosten toe voor 42 euro.

AANBIEDING 4: alle uitgaven zoals genoemd in aanbieding 3 plus het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie inclusief verzendkosten voor slechts 49 euro.

Vanzelfsprekend gelden alle aanbiedingen voor zolang de voorraad strekt. Bestellen via postbanknummer 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie *De AS*

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen *afleveringen* van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6 euro besteld worden!
Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israël), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italië), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techn@), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal), nr. 140 (Dood), nr. 141 (Boeken).
Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme in Nederland), nr. 130/131 (Zevende Jaarboek Anarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap).
Alle inmiddels *uitverkochte afleveringen* van De AS zijn overigens *herdrukt*. Deze kosten zonder uitzondering 2 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu & macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Coöperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarcha-feminisme), nr. 108 (Wim van Dooren – filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6 euro besteld moet worden.

REPRINT REEKS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie *reprints* van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn tot nog toe verschenen:
- Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (001);
- R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (002);
- Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (003);
- Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel *Groote Persoonlijkheden*, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (004);

- J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);
- Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);
- Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenen brochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnr.: 007);
- *Spanje 1936-1966*. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008).

Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van 3 euro geldt.

OVERIGE UITGAVEN

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.

Bibliografie De AS, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.
Paul Eltzbacher, *Anarchisme*; herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p.; 13,90 euro.
Eerste Jaarboek Anarchisme; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.
Hans Ramaer, *Het onbegrepen anarchisme*. Tekst van een lezing opgenomen in de bundel 'De Ideologieën' (Studium Generale, Utrecht 1994); 12 p.; 1,25 euro.
Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.
Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.
Anton Constandse, *De ellende der religie*; herdruk brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.
Anton Constandse, *God is het kwaad*; herdruk brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.
Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*; herdruk brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.
Anton Constandse, *Godsdienst is opium voor het volk*; herdruk brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.
Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*; herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.
Jos van Veen, *De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795*; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

Invullen en in gefrankeerde enveloppe opsturen naar adm. De AS,
pb 43, 2750 AA Moerkapelle

- **Ik word abonnee en stort een bedrag van 9,00 euro op postbank 4460315 van De AS in Moerkapelle voor de nog in 2003 te verschijnen nummers.**
- **Ik geef een jaarabonnement op De AS cadeau aan:**

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . .

Dit cadeau-abonnement betreft jaargang 2003. Ik betaal daarvoor 18,90 euro via postbank 4460315 van De AS te Moerkapelle.

Nieuwe abonnees, alsmede degenen die een cadeau-abo geven, ontvangen gratis een reprint van oude anarchistische brochures (zie hierboven), naar keuze 001-003, 004, 005, 006, 007 of 008.

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . . Ik kies reprint . . . .

Datum: . . . . Handtekening: . . . .

**Door socialisten en communisten verraden.
Door de facisten vermoord.**

Prijs *5 euro*